

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

TƏRANƏ ƏMİRƏĞA QIZI ŞİRVANOVA

“QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN PROBLEMLƏRİ”

mövzusunun tədrisinə dair

METODİKİ GÖSTƏRİŞ

BAKİ - 2015

Proqram Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasında hazırlanmışdır.

Redaktor: dos. R.M.Qurbanov

Rəyçi: dos.S.M.Gözəlova
t.ü.f.d A.K.Eyyubov

GİRİŞ

Metodiki göstərişin əsas məqsədi mövcud ədəbiyyat və tədqiqat əsərləri əsasında

tələbələrin diqqətini mövzunun konseptual cəhətlərinə yönəltməkdir. Mövzunu metodiki göstəriş kimi yazmaqda məqsədımız həm də tələbələrə, həmçinin gənc müəllimlərə bu mürəkkəb dövrün düzgün mənimsənilməsində kömək etməkdir.

Müasir dünya siyasətində bir çox inkişaf prosesləri və meyilləri müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, onlar arasında bir üçlüyü – qloballaşma, integrasiya, demokratikləşməni xüsusi olaraq ayırırlar. Bu proseslər qeyri-bərabər və müxtəlif xətlərlə inkişaf edir, onların bir-birinə qarışmaları yeni halların yaranmasına səbəb olur. Belə ki, qloballaşma müxtəlif ərazilərə və aktorlara müxtəlif cür sirayət edir. Nəticədə biz dünyanın özünəməxsus “mozaikalı” inkişafını müşahidə edirik.

Qloballaşmanın problemləri haqqında çox mübahisə etmək olar. Qloballaşma dünyanın müasir inkişafında son illər bəlkə də ən çox müzakirə olunan və eyni zamanda dəqiq, konkret müəyyən edilməyən proseslərdən biridir. Qloballaşma prosesi çoxölçülü və çoxaspektlidir. Bu gün qloballaşmanın daha çox maliyyə-iqtisadi, sosial-siyasi, hərbi və informasiya aspektlərindən bəhs edirlər. Lakin qloballaşma həm fərdin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir, yəni qloballaşma ikili və ziddiyyətli prosesdir.

Qloballaşma obyektiv-subyektiv prosesdir. Bu prosesdə həm ehtiyatlar axını, həm də subyektlər – bu prosesi şüurlu surətdə lazımi istiqamətə yönəldən fəal qüvvələr iştirak edir.

Qloballaşma milli özünüdərkini artmasına da böyük təsir göstərir. Bu, əsasən yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxmasında özünü büruzə verir. Müstəmləkə imperiyalarının dağılmasının nəticəsi kimi yeni dövlətlərin yaranmasının intensiv prosesi 1960-cı illərdə baş verdi. XX əsrin sonlarında bu proses keçmiş sosialist ölkələrinin dezintegrasiyası ilə bağlı idi. 1990-cı illərdə 20-dən çox yeni dövlət yarandı.

Bu gün qloballaşma şəraitində dövlətlər ciddi dəyişikliklərə məruz qalırlar. Bir çox müəlliflər qeyd edirlər ki, müasir dövlət ətraf mühitin qorunması, iqtisadi artımın təminatı və digər sahələrdə fərdi şəkildə kifayət qədər səmərəli fəaliyyət göstərə bilmir. Dövlətlə yanaşı bu məsələlərdə QHT-lər hökumətlərarası təşkilatlar, müxtəlif hərəkətlər fəal iştirak etməyə başlayırlar. Onlar dövlətlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq və nəzarət etmək yolu ilə beynəlxalq mühitə təsir edirlər və dünya səhnəsində rollarını getdikcə artırmaqdadırlar. Müasir dünyada dövlətlər bir tərəfdən beynəlxalq təşkilatlar və institutlarla hesablaşmağa (nəticədə suverenliyin “yuxarıdan” məhdudlaşdırılması baş verir), digər tərəfdən beynəlxalq səhnəyə fəal şəkildə çıxan, ticari, mədəni və digər münasibətləri inkişaf etdirən öz dövlətdaxili regionlar, meqapolisləri də nəzərə almağa (suverenliyin “aşağıdan” məhdudlaşması) məcburdurlar. Bundan başqa, dövlətlər beynəlxalq siyasi

proseslərin digər iştirakçılarının da ehtiyaclarını, maraqlarını nəzərə almağa məcburdurlar: TMK, QHT və s.

Qloballaşma şəraitində dövlət cəmiyyətin siyasi təşkilatlanmasının əsas forması, dünya səhnəsinin əsas aktoru olaraq qalır. Lakin eyni zamanda dəyişir və inkişaf edir, yeni şərtlərə uyğunlaşır və onları özünə uyğunlaşdırır. Yox olmur, sadəcə “milli dövlət-suverenlik” anlayışının dəyişməsi və dolğunlaşması baş verir. Əsas problem ondan ibarətdir ki, bu inkişaf hansı xətlə davam edəcək, dövlət özünü günbəgün daha çox təsdiqləyən qloballaşma və dünya siyasi sisteminin digər iştirakçıları ilə necə əlaqələr quracaq.

Metodiki göstərişin müvafiq fəsillər üzrə yazılması və mühazirələrin göstərilən bölmələr üzrə ardıcıl tədrisi bu aktual mövzunun başlıca məqamlarının tələbələr tərəfindən mənimsənilməsini asanlaşdırmağa xidmət edir, mühazirələrin səmərəsini xeyli yüksəldir.

Metodiki göstəriş giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Qloballaşma dövründə dünyanın siyasi və iqtisadi inkişafının əsas xüsusiyyətləri.

Bu fəslin tədrisini aşağıdakı bölmələrə ayırmaqla şərh etməyi məqsəduyğun sayırıq:

1. Qloballaşmaya dair nəzəri diskussiyalar

2. Dünya siyasəti və iqtisadiyyatı qloballaşma şəraitində

1. «Qloballaşma» termini ilk dəfə T.Levit tərəfindən 1983-cü ildə «Harvard biznes revyu» jurnalında çap olunan məqalədə ayrı-ayrı şirkətlərin istehsalı olan məhsulların bazarda birgə adlandırılması məqsədilə işlənmişdir. 1987-ci ilə qədər ABŞ konqresinin (Vaşinqton) kitabxanasında adında «qloballaşma» işlənən heç bir kitab haqqında məlumat yox idi. XX əsrin 90-cı illərində qloballaşmaya həsr olunan kitab və məqalələrin sayı kütləvi şəkildə artmağa başladı. Termin geniş şəkildə yayılma imkanı qazandı və daha geniş mənə kəsb etməyə başladı.

Buna görə də genezis (mənbənin) tərkibi və əsasən qloballaşmanın gələcək inkişaf yolları bu gün kəskin siyasi və elmi diskussiyaların mövzusu olub. Qızgın debatların mövzusu olan məsələ ətrafında «qloballaşma nə deməkdir, o nə vaxt başlayıb, ictimai həyatdakı digər proseslərdə əlaqəsi, onun yaxın və uzaq nəticələri nə olacaq» kimi bütün suallara cavab axtarılır. Bu gün qloballaşmaya əsasən aşağıdakı məsələlər aid edilir:

- sərhədyanı iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni əlaqələrin intensivləşməsi;
- soyuq müharibədən sonra başlamış tarixi dövr (və ya era);
- dünya iqtisadiyyatının transtormasiyası, dəqiq desək, maliyyə bazarının anarxiyaya istiqamətləndirilməsi;
- Amerika dəyərlər sisteminin qələbəsi, neoliberal iqtisadiyyat proqramının siyasi demokratikləşmə proqramı ilə kombinasiyasının təmin olunması;

- bazarda çalışanların tam məntiqi və qaçılmaz kulminasiyasına güclü tendensiyasını cəlb edən ortodoks ideologiya;
- çoxsaylı və sonu məlum olmayan sosial nəticələrə gətirən texnoloji inqilab;
- milli dövlətlərin global həll tələb edən global problemlərin (demoqrafiya, ekologiya, insan hüquqları və nüvə silahının yayılması) öhdəsindən gəlmək qabiliyyətinin olmaması.

Beləliklə, qloballaşma fenomeninin müzakirəsini üç yanaşma tərzinə bölmək olar.

Məhdud fəndaxili yanaşma. Obyektiv olaraq bəzi tədqiqatçılar qloballaşmanı olduqca dar maliyyə-informasiya məkanının formalaşması, kompyuterin və texnologiyanın üstünlük təşkil etdiyi yeni proses kimi başa düşür və onu 1990-cı illərin əvvəlləri ilə bağlayırlar. Beləliklə, bu gün dünyada baş verən global dəyişikliklərin iqtisadi əsasları daha qabarıq göstərilir. Lakin müxtəlif müəlliflər qloballaşmaya təşkilati-idarəetmə, iqtisadi məkani olmaqla müxtəlif nöqtəyindən yanaşırlar. Doğrudan da, yeni minilliyin əvvəlindən başlayaraq daimi yüksələn miqyasda maliyyə, texnologiya, kapital və əməyi milli sərhədlərin fəvqündə cığışdıran güclü global qüvvələrin təsiri ilə bütün dünya ciddi iqtisadi və sosial dəyişikliklərə məruz qalır.

İdeoloji yanaşma. Müəlliflər hesab edir ki, «qloballaşma» terminin dövrüyyəyə buraxılması neoliberalizmə qarşı Qərb elitasının təbliğatçı xarakter daşıyan cavabıdır. Qloballaşma konsepsiyası transmilli şirkətlərin rəhbərliyinin və Ümumdünya Bankı (ÜDB), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kimi beynəlxalq strukturların hegemonluğu kimi əsaslandırılır və dünyanın amerikanlaşdırılması ilə eyniləşdirilir.

Sağçılar da qloballaşmaya müxtəlif cür yanaşırdılar. Onlardan biri, məsələn, ABŞ-ın xristian-mühafizəkarları və ya müxtəlif ölkələrin millətçiləri qloballaşmanı «dünya şər qüvvələri»nin təzahürü hesab edir. Digərləri kapitalizmi bütün dünya üzrə zəfər yürüşü kimi görürlər. Feministlərin bir hissəsi qloballaşmanı formal olaraq kişilərin hegemonluğunun təzahürü hesab edirlər. Doğrudan da, müasir dünyada qloballaşma, əsasən, neoliberal iqtisadi prinsiplərlə həyata keçirilir. Bu isə zəngin və kasıb dövlətlər arasında güclü parçalanmanın güclənməsini qaçılmaz edir, bütün dünyada sosial təbəqələşməni gücləndirir. İndiki qloballaşma variantı daha çox iqtisadi və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, siyasi sahədə üstünlük əldə etməyə çalışan dövlətlər üçün əlverişlidir. Tez-tez rast gəlinən Qərb ölkələrinin xarici siyasətdə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı mühakiməsi də daha çox qloballaşmanın alternativsiz modellərinin təhlükəli tendensiyanın siyasi müstəviyə transformasiyasını nümayiş etdirir.

Tarixi yanaşma. Bu cərəyanın nümayəndələri qloballaşmada özünəməxsus şəkildə müasirləşmə prosesinin inkişafını, dünya integrasiyasına qarşı olan prosesin sonrakı müasir mərhələsini, bəşəriyyət sivilizasiyasının tam formalaşmasını görürlər. Belə yanaşmaya görə, qloballaşma bir-birilə əlaqəli iqtisadi, siyasi, mədəni məkan kimi dünyanın vahid şəkildə təşəkkül tapması prosesinin bir mərhələsidir. Ancaq qloballaşma prosesi indi ümumi xarakterə malik olsa da, hələ tarixin qədim dövrlərindən başlayan proses olub. Qloballaşmanın başlanması vaxtının diapazonu təqdim olunmuş ədəbiyyatda olduqca genişdir, o, əsasən XVI-XX əsrlər aralığında tərəddüd edir. Robertsona görə, qloballaşma ideyası hələ **Polibi** dövründə ortaya atılıb, real olaraq isə qloballaşma prosesi XV-XVI əsrlərdə yaranıb, xüsusən 1870-ci ildən XX əsrin ortalarına qədər dövrdə fəal inkişaf edib. M.Çeşkovn isə

qloballaşmanın inkişafını dövrlərə bölür: qloballaşmadan əvvəlki tarix (qloballaşmadan əvvəlki – neolit inqilabından Ox dövrünə qədər), qloballaşmanın ilkin tarixi (qlobal birliyin yaranması – Ox dövründən Maariflənmə erasına və ilk sənaye inqilabına qədər) və qloballaşmanın əsl tarixi (son 200 ildə qlobal birliyin formalaşması). Niyə qloballaşmanın ilkin tarixi XV-XVI əsrlər götürülür? Ona görə ki, məhz «Avropa möcüzəsi» kimi adlandırılan bu dövrdə Avropa ənənəvi cəmiyyət sərhədinə mərhələli şəkildə daxil oldu, ənənəvi olaraq «dairəvi orbitdə» dövrətmə hərəkəti pozuldu, digər – radikal dəyişikliklərin xətti yüksəliş ritminə keçdi. Bunu XV əsrdən XVI əsrə qədər davam edən iqtisadi yüksəlişin mədəni (Dirçəliş) və dini (Reformasiya) «gurultu»ları da sübut edir. Avropalıların intellektual üföqlərini radikal olaraq genişləndirən yeni coğrafi kəşflər təkcə genişmiqyaslı Avropa ekspansiyasının deyil, Avropa eyniyyətinin də əsasını qoydu. Məşhur filosof K.Yaspersin baxışlarına görə, XVI XVIII əsrlər avropalılar üçün mədəniyyətin əsası, baxış və düşüncələrin birləşməsi (qaynaq edilməsi) oldu. Nəhayət, bu dövrdə yeni tip dövlətlərin yaranması–prinsipcə cəmiyyət həyatında başqa rol və yeri olan məhəlli və sülalə dövlətlərin ortadan qalxması ilk beynəlxalq (əvvəlcə Avropada) «Vestal sistemi»ni formalaşdırdı. Böhran haqqında isə yeni qloballıq formasının – «millət-dövlət» çərçivəsində milli qloballaşmanın əsasının qoyulduğu XX əsrin sonlarında danışmağa başladılar. Beləliklə, dövlətlər arasında integrasiya və yaxınlaşma tendensiyası əvvəllər başlasa da, bir qədər radikal şəkildə bu tendensiya XIX əsrin sonundan Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər olan dövrdə (1870-1914) özünü göstərdi. Qloballaşmanın birinci dalğasının texnoloji əsası kommunikasiya sahəsində telefon teleqraf, sənaye sahəsində isə əvvəlcə dəmir yollarının inşa edilməsi, maşın, daha sonra isə konveyer-axın istehsalı oldu. Bütün bunların simvolu isə Amerika idi. Texnoloji irəliləyişlər özü ilə ilk öncə iqtisadi bağlılığı və vahid dünyaya təsərrüfatının formalaşmasını gücləndirən iqtisadi nailiyyətləri gətirdi. İqtisadi inkişafın beynəlmilləşməsinin (qloballaşması) daim güclənməsi, dünya istehsalından daha çox dünya ticarətinin həcmində sürətlə artması onu sübut edirdi ki, hər il beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin rolu yüksəlir. Bu, rəqəmlərlə də təsdiqlənir: 1870-1917-ci illərdə dünya ticarətinin həcmi hər il orta hesabla 3,4%, dünya istehsalının həcmi isə 2,1% artmışdı. 1850-1914-cü illərdə dünya əhalisi 1,5 dəfə, beynəlxalq mal dövriyyəsi isə 2,3 dəfə çoxalmışdır. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq mal ixracı ilə yanaşı kapital ixracı da artmışdı. 1885–1900-cü illərdə dünya ticarət dövriyyəsi 2,1 dəfə, xarici sərmayə isə 2,3 dəfə artmışdı. 1901- 1913-cü illərdə dünya istehsalı 40%, dünya ticarəti 62%, xarici sərmayənin həcmi isə 100% artmışdı. Dünya ticarətinin və xarici sərmayənin artmasının uğurunu əksər ölkələrin milli valyutalarının sərbəst konversiyaya edilməsi təşkil edirdi. Mal və kapitalın dövriyyəsi kimi işçi qüvvəsinin miqrasiyası da azad idi və böyük miqyasda çatmışdı. Beynəlxalq turizm geniş inkişaf edirdi. Bir ölkədən digərinə getmək üçün viza, bəzi hallarda isə hətta pasport da tələb olunmurdu. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlində iqtisadi qloballaşma digər sahələrdəki integrasiya proseslərinə də təkan verdi. Məhz bu dövrdə ilk beynəlxalq hökumətlərarası (Ümumdünya Poçt İttifaqı, Beynəlxalq Elektronəlaqə İttifaqı) və qeyri-hökumət təşkilatı (Qırmızı Xaç) meydana çıxdı. Beynəlxalq idman yarışlarının keçirilməyə başlanması Olimpiya hərəkətinin yenidən dirçəldilməsinə və beynəlxalq idman federasiyalarının yaranmasına gətirib çıxardı.

Ancaq daha çox qloballaşma siyasi sahədə özünü göstərdi. Dünya iqtisadiyyatının yaranmasını dünya siyasətinin formalaşması müşayiət etdi. Dünyadakı iqtisadi və sosial inkişaf liberal siyasi ideologiyanın güclü təsiri altında həyata keçirilirdi. Liberalizm iqtisadi azadlığın milli və beynəlxalq səviyyədə vacibliyini əsaslandırır, iqtisadiyyatda qarşılıqlı asılılığı və integrasiyanı siyasətdə tətbiq etməyə çalışırdı. Liberalizmlə yanaşı, qloballaşmanın gərəkliyini təsdiq edən və bu proseslərlə siyasi hədəfə nail olmaqla əlaqələndirən siyasi ideologiyalar da yarandı. Burada söhbət əsasən marksizmdən gedir. K.Marksa və F.Engelsə görə, «proletarların vətəni olmur», buradan məşhur şüar «Kommunist partiyasının manifesti»ndən: «Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!» yarandı. Dünyanın iqtisadi qloballaşması isə onun sosial-siyasi transformasiyası üçün əsas şərt idi. Xatırlatmaq lazımdır ki, markizmin klassikləri sosialist inqilabını dünya inqilabı kimi başa düşürdülər. Marksizm ideologiyası bazasında isə ilk beynəlxalq siyasi hərəkət yarandı. Bu hərəkətin təsisatı (təşkilatlandırması) I (1864) və II (1889) İnternasionalın yaranması və fəaliyyəti ilə öz əksini tapdı. Qloballaşma beynəlxalq münasibətlərə birbaşa təsirini göstərdi. XIX və XX əsrin ayrıcında müharibə və münaqişələrin qarşısını almaq, dövlətlərin sülh şəraitində əməkdaşlığı, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərin müzakirə olunduğu bir neçə beynəlxalq konfrans keçirildi. İqtisadi asılılığın əldə olunmuş səviyyəsi şəraitində dünyanın əsas dövlətləri arasında genişmiqyaslı müharibələrin nisbətən mümkünsüzlüyü barədə fikirlər daha çox yayılmışdı. Buna baxmayaraq, iqtisadi qloballaşma bir qədər beynəlxalq münasibətlər sisteminin stabil və möhkəm formalaşmasını və təşkilatlanmasının rəsmiləşdirilməsini müəyyənləşdirdi. Bütün danışıq və xeyirxah arzulara baxmayaraq, qlobal silahlı münaqişələrin qarşısını almaq üçün real mexanizm yaradılmadı. «Nəhəng dövlətlər»in qeyri-bərabər və düşünülməmiş siyasəti, onların arasında olan real və uydurulmuş fikir ayrılıqları Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsinə gətirib çıxardı. Beləliklə, bu müharibə daxili fikir ayrılığının **immanent** (daxili) xüsusiyyəti nəticəsində qlobal integrasiyanın ilk dalğasının özünəməxsus yekunu kimi meydana çıxdı. Birinci Dünya müharibəsi qlobal integrasiya və qlobal dezintegrasiya kimi iki tarixi dövrün ayrıcı həddi oldu. Müharibədən sonra əvvəlki liberal integrasiya layihələrinin – beynəlxalq universal təşkilatın (Millətlər Liqası (1919-1946) yaradılmasının həyata keçirilməsinə cəhdlər olsa da, dünyanın sosial-iqtisadi inkişafı tamamilə əks istiqamətdə getdi. Millətlər Liqasının müvəffəqiyyətsizliyi, digər bir sıra səbəblərlə yanaşı, həm də 1920-1930-cu illərdə dünya iqtisadiyyatında dezintegrasiya tendensiyasının üstünlük təşkil etməsindən asılı idi. Dövlətlər öz milli bazarlarını xarici rəqiblərdən yüksək gömrük tariflərinin köməyi ilə qorumağa çalışırdılar. Buna görə də dünya ticarəti və xarici investisiyanın artımı dayandı, bəzi dövrlərdə isə hətta azalmağa başladı. Belə ki, 1929-1932-ci illərdə dünyada baş verən iqtisadi böhran nəticəsində sənaye istehsalı 20%, dünya ticarəti isə 40% azaldı. Kapital ixracı Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ildə orta hesabla 1 milyard dollardan çox idisə, müharibədən sonrakı illərdə cəmi 110-170 min dollara bərabər idi. Sərhədlər təkcə mallar və kapital üçün deyil, həm də insanlar üçün bağlanmağa başladı. Xaricə getmək üçün pasport və viza gərək idi. Bəzi ölkələr birdən-birə vətəndaşlarının xaricə səfərlərini məhdudlaşdırdılar. Hər yerdə əcnəbilərin işə düzəlməsi şərtləri çətinləşdi. Bunun nəticəsində beynəlxalq turizm və işçilərin miqrasiyası azaldı. Bir çox ölkələrin qapalı və asılılığı olmayan iqtisadiyyat yartmağa çalışması, öz milli valyutalarının konversiya edilməsini

məhdudlaşdırması beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin zəifləməsinə şərait yaratdı. İkinci Dünya müharibəsi dünya iqtisadiyyatının dezintegrasiyasının daha da artmasına səbəb oldu. 1950-ci illərdə yalnız 6 ölkə sərbəst konversiya olunmuş valyutaya malik idi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən BVF, ÜDB, DTT, **UNIDO** (BMT-nin Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilatı) kimi beynəlxalq iqtisadi qurumların köməyi ilə dünya iqtisadiyyatının stimullaşdırılması cəhdlərinə baxmayaraq, valyuta məsələsi beynəlxalq ticarətin inkişafına və xarici investisiyaların cəlb olunmasına mane olurdu. XX əsrin əvvəlləri olmasına baxmayaraq, uzun müddət iqtisadi asılılığın səviyyəsi, ayrı-ayrı ölkələrin beynəlxalq əməyin bölünməsinə cəlb olunması işinə mane oldu. Üstəlik, dünya ideoloji-siyasi və sosial-iqtisadi əlamətlərinə görə iki bloka parçalanmışdı. Yalnız XX əsrin 80-ci illərində dünyanın inkişafı meyllərində müsbət tendensiyalar müşahidə edilməyə başlandı. Buna görə də yeni minilliyin həddü qloballaşma kimi mürəkkəb fenomeni bərabər qaydada təsvir etməyə imkan verən intensiv konseptual yanaşmaların axtarışı üçün zəmin oldu.

2. Bir çox cəhdlərin mövcudluğuna baxmayaraq, qloballaşmaya qısa və tutumlu tərif tapmaq sahəsində ortaqlıq məxrəcə gəlmək mümkün olmayıb. Lakin bir çoxları üçün qloballaşmanın müasir mərhələsi barədə Entoni Giddens tərəfindən təqdim edilən tərif qəbul ediləndir: «Qloballaşma bir-birindən uzaq yerləri bir-birinə elə bağlayır ki, lokal hadisələr çox-çox uzaqda baş verən hadisələrə uyğun təşəkkül tapır və əksinə». Buna uyğun olaraq, geniş mənada söhbət dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığının bütün seqmentlərindən gedir. Qloballaşma bu gün dünyada gedən integrasiya prosesinin yeni mərhələsi kimi başa düşülür və o, bəşəriyyətin əksər hissəsinin yeni informatika və telekommunikasiya vasitələri əsasında ictimai-siyasi, maliyyə-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin vahid açıq sisteminə cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Bu gün dünyada baş verən global dəyişikliklərin əsasında iqtisadi amillərin dayandığını qeyd etməklə bərabər, bəzi müəlliflər qloballaşmanın müxtəlif aspektlərinə də diqqəti cəlb edirlər, məsələn, təşkilati-idarəetmə, iqtisadi, texniki, məkani, mədəni, siyasi və s.

Gerçəkdə qloballaşma təqdim olunduğu qədər universal və «qlobal» deyil. Üstəlik, o, tamamilə ehtimali və real olaraq öz mənşəyi etibarilə bərabər fəaliyyət göstərən müxtəlif qüvvələr və tendensiyaların, hər şeydən öncə isə, dünya inkişafının ən ümumi inkişaf vektorudur. O, müxtəlif səviyyələrdə siyasi, iqtisadi və digər proseslərin olduqca vacib və nüfuzlu sinfini müəyyən edir, habelə dünyada bir çox qarşılıqlı əlaqələr, qarşılıqlı fəaliyyət və qarşılıqlı asılılıq nəticəsində yeni prinsiplər, normalar, qərar qəbul edilməsinin qayda və prosedurlarını yaradır. Qloballaşmanın indiki mərhələsini xarakterizə edəndə üç əsas vacib tarixi vəziyyəti mütləq nəzərə almaq lazımdır: 1) sovet blokunun dağılması və beynəlxalq münasibətlərin ikiqütblü sisteminin parçalanması; 2) lider-dövlətlərin dünya inkişafının postsənaye mərhələsini keçməsi; 3) dünya iqtisadiyyatının məhəlliləşdirilməsi.

Ümumi götürəndə iqtisadi sahədə qloballaşma bu fenomenlərdə özünü göstərir:

- kapitalın yerdəyişməsinin sıçrayışla artmasının miqyası və tempinin yüksəlməsi
- bütün ölkələrin ÜDM artımı ilə müqayisədə beynəlxalq ticarətin qabaqlayıcı artımı
- sürətli olaraq standartlaşdırılmış və vahid şəkllə salınmış məhsulların buraxılması üzrə güclərin paylanması yolu ilə beynəlxalq istehsal şəbəkəsinin yaradılması

- bir çox əməliyyatların sürətlə və praktiki olaraq gecə-gündüz yerinə yetirilən dünya maliyyə bazarının formalaşdırılması
 - maliyyə sahəsinin sənaye, kənd təsərrüfatı, infrastruktur xidmət sahəsinin inkişaf imkanlarını qabaqlayan müstəqil gücə çevrilməsi. Maliyyə sahəsinin özünün «real iqtisadiyyat»a çevrilməsi prosesi
 - telekommunikasiya sisteminin inkişafı və proqram təminatının hesabına praktiki olaraq eyni anda maliyyə və digər bazarlarda baş verən yeniliklər barədə informasiyaların yayılması. Nəticədə kapitalların yerdəyişməsi barədə qərarlar, valyuta və qiymətli kağızların alış-satışı, borc öhdəlikləri və digərləri haqda məlumatlar real vaxtda, çox vaxt təmiz reklaktiv şəkildə qəbul edilir
 - transmilli şirkətlərin birləşdirilməsi və ələ keçirilməsi hesabına dünya iqtisadiyyatında yeni güclü subyektlərin ortaya çıxması
 - yeni texnologiyanın tətbiqinin təsiri ilə əmək bazarının birdən-birə genişlənməsi və onun strukturunun dəyişməsi (Bu dəyişmə bir tərəfdən inkişaf etmiş dövlətlərə kütləvi miqrasiyaya gətirib çıxardı və inkişaf etmiş dövlətlərin əhalisinin ənənəvi etnik tərkibini nəzərəcərpacaq dərəcədə dəyişdi, bu isə onlardan bəzilərinə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb oldu, digər tərəfdən isə istehsalata miqrasiya, yəni ABŞ və Aropadan olan yeni formalı iqtisadi təşkilatların ənənəvi həyat tərzinin üstünlük təşkil etdiyi regionlara yönəlməsi. Bu isə, öz növbəsində, üçüncü dünya ölkələrinin əksəriyyətində «anklav modernləşməsi» fenomeninin yaranmasına və sosial gərginliyin yüksəklənməsinə səbəb oldu.)
 - öz mənşə etibarilə gəlirlərin paylanması üzrə metainfrastrukturun meydana çıxması sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Şimal ölkələrinin lehəndir. Bu paylanmaya bariz misal kimi məşhur «qiymət qayçısı» ola bilər – xammalın qiyməti ilə hazır məhsulun qiyməti arasındakı fərq artımı. İqtisadi fəaliyyətdə qlobal vergi olması etibarilə bu cür paylanmanın Şimal dövlətlərinin xeyrinə olması geoiqtisadi rentabelli ödənişlərə görədir.
 - Dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində onun xüsusiləşmiş segmentlərinin konturları görünür: mədəni-tarixi kodlarla, təsərrüfat fəaliyyəti tərz, ümumi sosial-iqtisadi faktorlar və strateji hədəflərlə birləşmiş özünəməxsus «böyük məkan»
 - Dünya sisteminin «iqtisadi plüralizm»i üç mərkəzdə formalaşır: ABŞ-in himayəsi altında Şimali və Cənubi Amerika, Aİ-nin himayəsi altında Avropa, Yaponiyanın himayəsi altında Cənub-Şərqi Asiya.
- Beynəlxalq münasibətlər sistemində qloballaşma prosesi həm də beynəlxalq sistemin özünün dəyişməsinə həlledici təsir göstərir. İlk öncə söhbət milli dövlətlərin rolunun zəifləməsi və qeyri-dövlət aktorların rolunun artması və yeni beynəlxalq institutların yaranmasından gedir. Bütövlükdə, qlobal dünyanın beynəlxalq münasibətlərinə aşağıdakı şəkildə yeni xarakteristika vermək olar:
- qeyri-dövlət aktorların iqtisadi potensialının artması (Transmilli Kompaniya) və beynəlxalq mühitdə onun müstəqil fəaliyyət göstərməsinin tələb edilməsi
 - beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas, sisteməyaradıcı elementlər mövqeyində olan dövlətlərin qeyri-dövlət aktorlar tərəfindən sıradan çıxarılması;
 - dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərini ayıran sərhədin aradan qaldırılması;
 - «siyasətin iqtisadiləşməsi» və dövlətlərin «beynəlxalq münasibətlərin aktoru» kimi bərabərsizliyinin faktiki olaraq artması;
- Beləliklə, «neoliberal qloballaşma özünəməxsus qanunvericilik bazasını yaratmaqla geoiqtisadi və geomaliyyə hakimiyyəti quraraq dünyaya öz oyun qaydalarını diktə edir. Geosiyasətçilər buna «haqq qazandırırırlar», hərbi komponent isə onu müdafiə

edir. Belə olan halda diplomatiyaya sadəcə dünyanın real iqtisadi hüdudunu texniki cəhətdən rəsmiləşdirmək qalır».

Bununla yanaşı, qloballaşma beynəlxalq arenaya yeni fəaliyyət göstərən üzlərin olduğu bütöv qruplar çıxardı (beynəlxalq maliyyə qurumları, ekologiya və insan hüquqları üzrə təşkilatlar, dini cərəyanlar, terrorçu qruplar, cinayətkar birləşmələr, tədqiqatçı, tətbiqedici mərkəzlər və bir çox başqaları). Hazırda öz maraq və hədəflərindən fərqli olaraq ənənəvi diplomatiya beynəlxalq ünsiyyət və mexanizm kanallarından sadəcə biri ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaqla məşğuldurlar.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi, mədəni və maliyyə əlaqələrinin bütün dünya üzrə genişlənməsi, həcmnin artması və intensivləşməsi ilə biz **«yer məkanında»** deyil, «axınlar məkanında» yaşayırıq, məkan «daralır», vaxt «itir», dünya «sıxılır», «burulur» və adama elə gəlir ki, daha vahid hala düşür. Sosial qarşılıqlı təsir prosesi heç vaxt görünməmiş dinamika ilə intensivləşir. Beləliklə, bəşəriyyət özünün mövcudluğu dövründə ən mürəkkəb eraya qədəm qoyub, bu dövrdə dünya eyni zamanda təşkilatlanır və xaotik olur, qloballaşır və lokallaşır, birləşir və bölünür. Bununla əlaqədar olaraq sosioloji ədəbiyyatda 1990-cı illərdə yer alan «qlokalizasiya» terminini qlobal iqtisadi proseslərin yerli şəraitdə adaptasiya prosesi üçün və yaxud daha geniş şəkildə şəbəkələşmə prosesinin və qarşılıqlı adaptasiyanın qlobal «axınlar»ın və mədəniyyət ənənələrinin və sosial dayaqların olduğu «yerlər»də işlətmək daha xarakterikdir. «Rəqabətin hüdudları» kitabının müəllifləri xəbərdarlıq edirlər: dünyada artıq müharibə gedir, atəşsiz müharibə, yaşamaq uğrunda müharibə. Bu «yeni növ müharibədir» – «qlobal hakimiyyət uğrunda psixoloji iqtisadi müharibə». Dünyada rəqabət universal əqidə, ideologiyaya çevrilib; transmilli kompaniyalar (TMK) bütövlükdə planetə vahid qlobal bazar kimi baxırlar. Qloballaşma rifah halına görə dövlətlər arasında uçurumun genişlənməsi təhlükəsi yaradır. Bu şəraitdə öz sərəncamında yeni texnologiya və ucuz, amma ixtisaslaşmış, çevik işçi qüvvəsi olan dövlətlər özlərini təsdiq edə bilirlər». Beləliklə, qloballaşma iqtisadi sahədə çox böyük inkişaf əldə edərək XX əsrin sonunda çərçivədən çıxaraq real şəkildə dünyanın siyasi strukturunu yenidən formalaşdırmağa başladı. Buna görə də bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qloballaşma ilə bağlı aşağıda qruplaşdırdığımız məsələlərdə fikir ayrılığı var:

- qarşılıqlı asılılıq olan dünyada ümumbəşəri maraqlarla, milli və etnik xüsusiyyətlər arasında;
- qloballaşma və eyniləşməyə cəhdlə, xalqların öz müqəddəratını təyinetmə, sosial birlik, şəxsiyyət arasında;
- dövlətin daxilində saxlanılan ictimai asayişlə beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində hakim olan «təbii vəziyyət» arasında və b.

II FƏSİL. Müasir dünyanın siyasi sistemində dövlətlər

Bu fəslin tədrisini aşağıdakı bölmələrə ayırmaqla şərh etmək məqsəduyğundur:

- 1. Qloballaşma və milli dövlətin taleyi**
- 2. Üçüncü dünya ölkələri qloballaşma şəraitində**

1. Geniş yayılmış belə bir fikir mövcuddur ki, qloballaşma milli dövlətlərin nüfuzunu və siyasi hakimiyyətinin itirilməsinə aparır. D.Bellin formuluna görə isə,

qloballaşma «gündəlik böyük problem üçün olduqca kiçik, kiçik problem üçün həddindən artıq böyük forma alır». Qloballaşmanın daha radikal tərəfdarları, hətta milli dövləti «nostaljik fiksiya» adlandırırlar və iddia edirlər ki, «milli dövlət erası özünün yekununa yaxınlaşır... Tam ehtimal olunur ki, postmilli qayda-qanun homogen fərdlər (milli dövlətlərin müasir sistemi) sisteminə deyil, heterogen fərdlər arasındakı sistemə təsir göstərəcək (belə ki, bəzi sosial hərəkətlər, maraqlı qruplar, peşəkar birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları, silahlı birləşmələr, hüquqi strukturlar və s.)». Ənənəvi anlayışa görə, «vətəndaşlıq» (milli dövlət çərçivəsində vətəndaşlıq) qloballaşma prosesində qeyri-sabitliklə üzləşir. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, müasir cəmiyyətdə «iqtisadi hüquqları əlində cəmləşdirən, ona malik olanlara hakimiyyət, dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı hesabat tələb etmək imkanı olanlara isə «iqtisadi vətəndaşlıq» xarakterikdir. Bununla belə, bu yeni vətəndaşlıqda subyektlər vətəndaş deyil, qlobal maliyyə bazarları başda olmaqla şirkətlər və bazardır. Müvafiq olaraq bu vətəndaşlıq fərdlərlə, vətəndaşlarla deyil, qlobal iqtisadi aktorlarla məhdudlaşır».

Milli dövlətin mövcudluğu transmillilik və qlobalizmin şəğıdakı təzahürləri ilə dağıdır: beynəlxalq maliyyə bazarlarının ormalaşdırılması, kapitalın və biznesin beynəlmilləşdirilməsi, çıx qlobal informasiya şəbəkəsinin meydana çıxması, millətlərin z müqəddəratını təyin etməsi, əhalinin sürətli hərəkət abiliyyətinin birdən-birə artması, təhlükəsizliyə qarşı bir çox əhdidlərin dönməz xarakteri, müasirliyin qlobal problemləri və s. Transmilliləşmə və maliyyə bazarının virtuallaşdırılması ilk öncə kapitalın dövlət nəzarətindən gizlədilməsini asanlaşdırır və gəlir əldə edilməsi imkanı verir (məsələn, gəlirlərdən ən aşağı verginin tutulması). İkincisi, kapitalın dövrində artım kapitalın özünün hegemonluğunu artırır. Üçüncüsü, isə milli siyasətin mühüm hissəsi beynəlxalq maliyyə bazarlarının asılılığı altına düşür. Ekspertlərin fikrincə, bəzi dövlətlərin iqtisadi gücü və hökumətlərinin iqtisadi-siyasi effektivliyi beynəlxalq valyuta bazarlarındakı möhtəkirliklərlə bağlıdır. Şərqi Asiya «pələngləri»nin təcrübəsi də əsasən bundan xəbər verir. Təzadlı vəziyyət meydana çıxır: qloballaşdırma eyni zamanda milli dövlətlərin siyasətinə qarşı tələbləri artırır və onun imkanlarını daraldır. «Özlərinin» TMK-larının rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə çalışmaqda ölkədə kapital və işçi yeri saxlayır, yeni investisiya cəlb edir, hökumət onların üzərindən sosial məsuliyyəti götürür, bununla da əməkhaqlarının real səviyyəsini aşağı salmağa nail olur, sosial proqramları azaldaraq Avropadakı məşhur «sosial dövləti» dağıdır və qloballaşma şəraitində ətraf mühitin mühafizəsi məsələsində yolverilməz olan diqqətsizlik nümayiş etdirir. Beləliklə, gəlirlər milli dövləti daimi olaraq «iqtisadi siyasətə» məcbur edir. Ancaq liberal demokratiyanın mövcudluğunun əsası milli dövlətdir. Təcrübə göstərir ki, dövlətin zəifləyən idarəetmə qabiliyyəti və iqtisadi effektivliyi, habelə dövlətin zəifləyən idarəetmə qabiliyyəti və demokratiya arasında mənfi korrelyasiya (asılılıq) fəaliyyət göstərir. Belə ki, yeni şəraitdə demokratiyanın saxlanması da problematiktir: «Milli cəmiyyətdə fərdin öz taleyini demokratik şəkildə idarə etməsi barədə təqdimat vaxt keçdikcə qeyri-real olur. Müxtəlif sahələrdə insanların birgə fəaliyyəti milli dövlətin sərhədlərinə daha az uyğun gəlir. Regional və yerli maraqlarla yanaşı, transmilli maraqlar daha çox əhəmiyyət qazanır». Nəticədə problemlər çoxalır, amma milli qurumların onların öhdəsindən gəlməsi imkanları azalır. İqtisadiyyatda dövlətin rolunun dəyişməsi və infrastruktur elementlərinin cəmiyyət həyatı üçün

vacib fəaliyyəti XX əsrin son iki onilliklərində baş verən neoliberal və neokonservativ inqilablara uyğun olaraq dominanta çevrilir. Özəlləşdirmə elə bir universal vasitədir ki, onun köməyi ilə dövlətin cəmiyyətin vacib sahəsindən çıxarılması baş verir. Liberal qayda-qanunların cəmiyyət həyatında qorunması üçün dövlətin müdaxiləsinə təminat verən «Vaşinqton konsensusu» adlandırılan çərçivədə XX əsrin liberal ənənələri arasında parçalanma əmələ gəldi. Özəlləşdirmənin hədəfi sosial-iqtisadi sahənin kommersiyalaşdırılmasıdır ki, bu da dövləti «azad edir» və BVF və ÜTT ekspertlərinin reseptlərinə görə, elə təkcə qlobal bazarlar sistemində integrasiyanı təmin edir. Z.Bauman yazır ki, «zəif dövləti biznes üçün minimum qayda- qanun təmin edən yerli polis bölməsi səviyyəsinə salmaq asandır: bu halda onların qlobal korporasiyaların sərbəstliyini effektiv şəkildə məhdudlaşdırmasından da qorxmaq lazım deyil». Məhz özəlləşdirmənin «sırınması» və kommersiyalaşdırma iqtisadi qloballaşma prosesinin etibarlı mexanizmi kimi təkcə milli dövlətin «zəifləməsi» deyil, vətəndaş cəmiyyətinin yaratdığı institutların da dağılmasına gətirib çıxaracaq. İctimai rifah və xidmətin kommersiyalaşdırılması əsasən sosial bərabərsizliyi gücləndirir və hər insanın keyfiyyətli təhsil almasını və ya İnternet vasitəsilə informasiya resurslarına çıxışını məhdudlaşdırır. Özəlləşdirmə bilavasitə hər bir vətəndaşı özünə cəlb edərək ictimai fəaliyyət sahələrini birdən-birə daraldır, son nəticədə ona gətirib çıxarır ki, vətəndaşın şəxsi maraqları vətəndaş cəmiyyətinin ümumi maraqlarını kənara sıxışdırır. Nəticədə, bütün Qərb ölkələrində vətəndaş mövqeyi köhnəlmiş, lüzumsuz faktora çevrilir, onu istehlakçının özünüəyniləşdirmə forması əvəz edir. Sosial kollektiv və siyasi fəaliyyətlə əlaqəli olan institutlar sisteminin dağılması baş verir, vətəndaşlıq böhranı artır, infantilləşmə ümumi qlobal fenomenə çevrilir, cəmiyyət münasibətlərinə görə, şəxsi məsuliyyət korporasiya və liderlərə əsaslanan hakimiyyətin üzərinə düşür və s. Buna görə də məşhur maliyyəçi və **filantrop** (xeyriyyəçi) Corc Soros 1997-1998-ci illərin maliyyə böhranından nəticə çıxararaq açıq cəmiyyətin demokratik dəyərlərinə qarşı yeni təhlükə görür. «Azadlıq və onun sərhədləri» nəşrində o belə bir ehtiyatlı nəticəyə gəlir: «Mən dünya maliyyə bazarlarında böyük sərvət qazanmışam, amma bu gün qorxuram ki, nəzarətsiz kapitalizm və bütün həyat sahələrində bazar dəyərlərinin yayılması bizim gələcək açıq və demokratik cəmiyyətimizi təhlükə altına alacaq. Bu gün açıq cəmiyyətin əsas düşməni artıq kommunizm deyil, kapitalist təhlükəsidir». Onun tərəfdarlarını bütün dünyada liberal dəyərlərin təntənəsi kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, qloballaşma bizi azadlığı dirçəltmək probleminin yenidən lazım gələcəyi yola sürükləyir. Beləliklə, III minilliyin başında əsas münaqişələrdən biri milli dövlətlərlə iqtisadi, mədəni və siyasi qloballaşma arasında olan toqquşmadır. «Qızıl milyard»a daxil olmayan ölkələrə münasibətdə diktə yolu seçən transmilli şirkətlərin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının təzyiqi ilə milli sərhədlər yox olmağa başlayır. Dünyanın müxtəlif regionlarında müxtəlif «sürətlə» və müxtəlif «könüllülük» dərəcəsi ilə dövlətin suverenliyinin böyük hissəsi əlindən alınaraq qəti sürətdə transmilli səviyyəyə ötürülür. Mənbəyini Qərbin və ABŞ-ın üstünlük təşkil etdiyi qlobal **TMK**lar vasitəsilə yerli mədəniyyət vahid şəkllə salınmış dəb və innovasiya tendensiyaalarının təsirinə məruz qalır. M.Uoters qloballaşmanı belə də müəyyənləşdirir: bu «coğrafi məhdudlaşma, özünə yer tapmış sosial və mədəni quruluşun geri çəkildiyi prosesdir və bu prosesin gedişində insanlar artıq bu

məhdudlaşmaların getdikcə uzaqlaşdırıldığını başa düşürlər». Z.Bauman qeyd edir ki, fiziki və coğrafi dünya siyasətçilərin «oylağı» olmaqda davam edirsə, kapital və informasiyanın real hakimiyyəti kiberdünyanın əlindədirsə, o halda fiziki məkan ya neytrallaşdırılıb, ya da sadəcə oyundankənar vəziyyətə salınıb. F.Fukuyamanın «tarixin sonu» kimi ifadə etdiyi frazasını eyni uğurla «coğrafiyanın sonu» adlandırmaq olar: ərazidənkənar kapital və məkandənkənar virtual ünsiyyət tərəfdaşın hansı məkanda yerləşdiyini qeyri-prinsipial məsələyə çevirir. Lokal cəhətdən qiymətdəndüşmə o səviyyəyə çatır ki, kommunikasiyanın üstünlükləri «üz-üzə» məsələsini arxa plana keçirir, elitanın formalaşması və təkrar istehsal əvvəlki rolunu oynaya bilmir. Üstəlik, fiziki dünyanın hakimiyyəti məğlub vəziyyətə düşür. İlk öncə, coğrafi və müvəqqəti baryerlər dağıdılır. Çoxqatlı olaraq güclənən kommunikasiyanın yeni vasitələri ilə informasiya və mədəni mübadilənin intensivləşməsi milli dövlətin əsası olan avtarkiya, özünütəcrid və «vahid milli mədəniyyət»in saxlanması cəhdlərinin effektivini azaldır.

2. Qloballaşma dünya ölkələri və regionlarına eyni ölçüdə təsir göstərmir. Bundan daha çox «qızıl milyard» adlanan qrupa daxil olan əsasən inkişaf etmiş ölkələr xeyir görür. Bu ölkələrdə 1990-cı illərin ortalarında Yer kürəsi əhalisinin 20 faizi yaşayırdı, ancaq planetin 20% əhalisinə düşən pay digər regionlardan 61 dəfə çox idi. Buna görə də qloballaşmaya qarşı Qərbin postsənaye ölkələrindəki etirazlarla yanaşı, «qızıl milyar»da daxil olmayan ölkələrdə də etiraz üçün güclü potensial yığılır. Vallyersiana görə, müasir global kapitalist sistemində üç tip dövlət var: inkişaf etmiş dövlət – «nüvə», ən az inkişaf etmiş dövlət – «ətraf» və orta vəziyyətdə olan «yarımətraf» dövlət, sonuncuya müasir Rusiya aid edilir. Ətraf ölkələr qloballaşmanın subyekt deyil, obyekt, hətta «qurban»ıdır, buna görə də onların qarşılıqlı fəaliyyəti «assimetrik qarşılıqlı asılılıq» formulasını əks etdirir, eyni zamanda iki müxtəlif istiqamətli tendensiyanı özündə cəmləşdirir:

- 1) Qərbin ətraf ölkələrdən asılılığını aşağı salmaq;
- 2) ətraf və yarımətraf ölkələrdə iqtisadi və sosial problemlərin yığılması və gərginləşməsini stimullaşdırmaq (dünyanın bu hissəsində olan ölkələrin problemləri həll etməyə imkanı yoxdur).

Qarşılıqlı şərtlərlə qloballaşma və regionlaşma prosesi Şimal-Cənub oxu üzrə fikir ayrılığının sonrakı kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Belə formalaşma dünya iqtisadi sistemi dövlətlərinin, transmilli korporasiyaların və digər aktorların, o cümlədən Avropa və Şimali Amerikanın birtərəfli şəkildə varlanmasına, bunun əksinə olaraq «cənub ətraflar» - keçmiş üçüncü dünya ölkələrinin isə global sistemin girovuna çevrilməsinə gətirib çıxarır. Bu isə heç də hər yerdə susqun etiraz yaratmır. Beynəlxalq terrorçuluq da daxil olmaqla dünyada bir çox sosial-iqtisadi və siyasi silkələnmələrin əsaslarına çevirilir. Əksəriyyət terror hərəkətləri ya antiqlobalist və ya bütövlükdə antiqərb istiqamətə malik olur və dünya siyasi-ideoloji məkanında özünü dəqiq büruzə verir. Qloballaşma erasında terrorizmin hədəfləri də globaldır: Qərb sivilizasiyasının qarşudurması və ya onun seqmenti (məsələn, Avropa İttifaqının federallaşması) antiqərb ideoloji möhürünü geniş istifadə etməyə və effektiv olaraq tərəfdaşlar cəlb etməyə imkan verir. Radikal baxışlar və terrorizm siyasi mübarizədə müasir KİV-in qarşılıqlı global əhatə imkanlarından və təbliğat təsirlərindən istifadə edir. Bununla daimi psixoloji təzyiq effekti işlənib hazırlanır, habelə qloballaşma erasında terrorun qorxunc simvolizmi özünü nümayişkarcasına

göstərir: «Ya dünya biz istədiyimiz kimi olmalıdır, ya da onun mövcudluğuna son qoyulmalıdır!». ABŞ-dakı 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri qloballaşma problemini yeni, gözlənilməz və az tədqiq olunmuş rakursdan – informasiya ilə idarə olunan insanın qloballaşma məhsullarından istifadə edərək qloballaşmaya qarşı çıxması rakursundan təhlil etməyə imkan verdi. Bu hadisələrə hələ çox qalmış tədqiqatçılar xəbərdarlıq edirdi ki, «qloballaşma ayrı-ayrı planları həyata keçirmək üçün ən müxtəlif qruplaşmalara və təşkilatlara geniş texniki imkanlar açır. Buraya eyni zamanda yüksək hərbi təchizat da daxildir.

XX əsrdə dünyada qlobal miqyaslı səviyyəyə çatan daha bir konfrontasiya xətti meydana çıxdı: dövlət - dünya qlobal terrorçuluq şəbəkəsinə qarşı olan dünya birliyinin üzvləri. Vəziyyət ona görə gərginləşir ki, beynəlxalq terrorçu strukturlar ayrı ölkələrdə siyasi radikallarla və dünyanın cinayətkar birləşmələri ilə əlaqədəirlər. Müasir terrorizmin transmilli xarakteri aydın ifadə olunub. Bu birbaşa qloballaşmanın törəmə əlaməti göstərir. Təkcə terrorizm deyil, sosial münaqişələr, maliyyə və ticarət əlaqələri mədəniyyət və təhsil münasibətləri tez-tez dövlət sərhədini «nəzarətsiz» keçirlər. Bu proses heç də bütün regionlarda eyni cür təbii şəkildə baş vermir. Amma dünyanın siyasi xəritəsində bu cür «qara dəşik»lərin, məsələn, Çeçenistanda 1991-ci ildən və Əfqanıstanda 2002-ci ilə qədərki hadisələr göstərir ki, terrorçu təşkilatların cəmləşməsi və fəallaşmasına qarşı dövlətlərin effektiv mübarizəsi ənənəsi çatışmır.

Vallersteynin fikrincə, kapitalist dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində bu fikir ayrılığına son qoyulması mümkün deyil. İxtisaslaşmış əməyin azad bazarının mərkəzdə əldə olunması və qeyri-azad bazarın daha az ixtisaslaşmış əməyin ətraflarda olması kapitalist dünya iqtisadiyyatının fundamental xarakteristikasıdır. Belə ki, inkişafın bərabərsizliyi və uyğunsuzluğu, ona daxil olan elementlərin sistemli miqrasiyanın əsası və funksiyalaşdırılmasının vacib şərtlərindəndir. Beləliklə, çətin həll edilən yeni fikir ayrılığı ortaya çıxır. Yeni informasiya texnologiyalarını istifadə edən postsənaye dünyasının böyük həcmdə işçi qüvvəsinə ehtiyacı yoxdur. Eyni zamanda yarımətraf dövlətlər buna malik olurlar. Buradan iki hədəf arasında kəskin fikir ayrılığı yaranır: postsənaye dünyasına daxil olma və əhalinin məşğulluğunun təmin olunması. Fikir ayrılığı və problemlərin qarşılıqlı güclənməsi və yığılması, eynivaxtlılıq ilə yaranan modernləşdirmə, milliləşdirmə və qloballaşma prosesləri, Qərbin inkişaf etmiş dövlətlərinə nisbətən ətraf və yarımətraf ölkələrin əksəriyyətini digər «saat zona»sının iqtisadi və siyasi autsayderlərinə çevirir. Modernləşdirməyə «çatmaq» – «Qərbə çatmaq və ötüb keçmək» hədəfinin həyata keçirilməsi təkcə problematik deyil, həm də konqnitiv ahənglilik və kütləvi **frustrasiya** yaradır. Bunu isə milli, mədəni və ya dini «qəlib»də düşmənin obrazının formalaşdırılması yolu ilə aradan qadırmək mümkündür. Ona görə ki, sosial mənafe birliyini yaratmaq xarici təhlükənin varlığı və ya qüvvələrin birləşdirilməsi ideologiyası ilə təşəkkül tapa bilər. Bu cür problematikliyin səbəbi çoxdur: qlobal iqtisadi rasionallaşdırmanın basqısı altında dövlətin səmərəsizliyi artır; ümumi maliyyə asılılığı güclənir; sosial təbəqələşmənin sürətlənməsini əngəlləyən dövlətin öz sosial və iqtisadi siyasətini həyata keçirmək üçün ehtiyatlar azalır; əksər ölkələr üçün əlçatmaz olan, lakin «artan ümidlərin inqilabına» səbəb olan Qərb istehlak standartlarının KİV-ə sırımması təsiri güclənir. Buna görə də dünya üçün ən vacib təhlükə bu gün heç də İslam fundamentalizmindən qaynaqlanmır, sadəcə, digərinə qarşı güc tətbiqinə haqq qazandırmaq üçün din (hansı din olmasından asılı olmayaraq) və etnik mənsubiyyəti doqmatik və ekstremist şəkildə istifadə edirlər.

Etnik millətçiliyin dirçəlməsi üçün soyuq müharibənin başa çatması vacib faktor oldu. Bu gün artıq məlumdur ki, ABŞ və SSRİ kimi iki nəhəng dövlətin geosiyasi qarşıdurması üçüncü dünya ölkələrində bir çox münaqişələrin mövcudluğunu müəyyənləşdirirdi. Bu global xarici siyasi amilin aradan çıxması ilə ətraf dünya ölkələrində etnik cəhətli münaqişələr ön plana çıxdı. Məşhur politoloq R.Snayder daha bir əlaqəyə diqqət yönəldir: Praktiki olaraq həmişə kütləvi millətçilərin artımı demokratiya, söz və mətbuat azadlığının səviyyəsi ilə şərtlənir. Demokratik institutların effektsizliyi ilkin mərhələdə tranziti qaçılmaz edir, millətçiliyin yüksəlməsinə əlverişli zəmin yaradır. Radikal dəyişikliklər dövrü, ümumi inamsızlıq dövrüdür. Buna görə də dəyişiklikdən zərər çəkən insanlar ona tanış olmayan qlobalaşdırılmış dünya qarşısında hiss etdiyi qorxu ilə «cəlbədedici» olan etnik və dini-fundamental dəyərlərə sürüklənir. R.Snayderin fikrincə, millətçiliyin yaratdığı münaqişələrin heç biri uzunmüddətli mədəniyyət qarşıdurması və ya hərbi qaçılmazlığın məntiqi nəticəsi olmayıb. Onlar demokratiyanın ilkin mərhələsində kütləvi dəstək qazanmaq üçün, siyasi iştirakı tənzimləyən institutlar hələ rüşeym mərhələsində olarkən millətçi şüarların siyasi elitalar tərəfindən istifadə olunması nəticəsində yaranır. Snayderin fikrincə, demokratikləşmə nəticəsində milli münaqişələrin yaranması ehtimalı sürətli siyasi dəyişikliklərin elita tərəfindən öz vəziyyətinə təhlükə kimi qəbul etdiyi hallarda daha böyükdür. Kütlənin siyasi iştirakının genişlənməsi vətəndaş cəmiyyətinin institusional strukturlarının yaranmasına yol açır və kütləvi siyasi səfərbərlik etnik əlamətlər əsasında diskriminasiya yaradır. Snayderin praktiki qənaəti simvolikdir: Kortəbii şəkildə tələm-tələsik «şübhəli ölkələrə» «elektoral demokratiya» və «azad mətbuat» atributlarını tətbiq etməkdənsə, beynəlxalq birlik daha ehtiyatlı və vasitəçilik siyasəti apararaq uzunmüddətli hədəflər güdməlidir. Bu hədəflərə global demokratikləşməni və «tarixin sonu»nu sabahın qeyri-müəyyən uzaqlığına atan vətəndaş demokratiyası üçün liberallaşma və təşkilatlanmağa zəmin, sosial-iqtisadi şəraitin yaradılması daxildir. İkinci dünya ölkələrində antiqərb qiyamı daha çox Qərb mədəniyyətindən asılı olan təşkilatlanmaları milli dövlətlərə istiqamətləndirdi. «Müstəmləkə asılılığından azad olması nəticəsində bir çox ölkələr möhkəmlənmiş institutlaşma strukturu, daxili birlik, ən nəhayət, milli özünüdərkini çatışmadığı psevdodövlət hesab edilir». Afrika və Asiyada «fasad» arxasında qarşılıqlı və zəif siyasi institutlar və milli simvollar **kvazimilli** dövlətə transformasiya edə bilməyən qəbilə və xalqların ənənəvi dünyası gizlənir. Bu cür dövlətlərin liderləri onlardan iqtisadi və hərbi yardım gözləyərək Qərb ölkələrinə münasibətdə Qərbin prinsipləri əsasında hərəkət edir, daxili problemlərin həllində ənənəvi davranış və stereotip standartlarına arxalanırlar. Üçüncü dünya ölkələri milli azadlıq müharibəsi dövründə qarşılarına milli dövlət statusunu almaq və beynəlxalq birliyin bərabər hüquqlu və suveren üzvü kimi qəbul edilməsi hədəfini qoyublar.

III minilliyin əvvəllərində Qərb standartlarına uyğun yaradılmış beynəlxalq quruluşun yeni əsrdə mövcudluğuna şübhələr yaranır. Yeni global iqtisadi quruluşun təzyiqinə dözməyən Cənub dövlətləri deqradasiya olunur və dağılır. Bu növ ölkələr üçün sosial və səfərbər olma funksiyaları, öz ərazisində baş verənlərə nəzarəti itirmək təhlükəsi tam realdır. Xammal ehtiyatları çıxaran Yaxın Şərq ölkələri qrupunu təmsil edən, panarəb ideologiyasının tərəfdarı olan bəzi müasir İslam müəllifləri mövcud dünya düzənini qəbul etmir və onların fikrincə, bu, Qərb müstəmləkəçiliyinin nəticəsində ortaya çıxıb. Onlar iqtisadi qloballaşmanın ədalətsiz xarakterini və Qərb standartlarının tətbiq olunmasını İslam

və müsəlman mədəniyyəti üçün təhlükə kimi görürlər. «İndiki İslam nəzəriyyəçilərinin fikrincə, müasir islam dövlətlərinin uğursuzluqları və çatışmazlıqları müsəlmanların düşüncə və adətlərini dəyişməsindən qaynaqlanır. Onlar həqiqi İslamdan uzaqlaşaraq öz qüdrətlərini itirdilər». Buna görə də onlar sekulyar milli dövlətdən imtina edir və xilafət ideyalarına qayıtmağı tələb edir (ideal islam dövləti). Qərbin siyasi inkişaf modelini total şəkildə qəbul edən İslam fundamentalizminin siyasi təsirinin artması burdan qaynaqlanır. Asiya və Afrika dövlətləri, əsasən də müsəlman dövlətləri etnikləşmə prosesini yaşayır. Məşhur sosioloq **E.Qellner** qeyd edir: «Qərbdə millətçilik ona görə yaranır ki, yüksək mədəniyyət – mötəbər azlığın mədəniyyəti cəmiyyətin bütün hüduddlarına yayılır və hər bir üzv üçün seçilən məxsusluq əlamətinə çevrilir. Eyni hal islamda da baş verir, amma bu özünü daha çox fundamentalizmdə əks etdirir, nəinki millətçilikdə, həm də bu iki axın öz güclərini birləşdirir. İslamın yüksək forması kütlə üçün onun yeni statusunu təsdiq edən sertifikat oldu. O, həm də kolonial konfliktlərlə üzləşən gəlmələrdən fərqlərini müəyyənləşdirmək üçün lazım idi. Məhz etnik və dini həmrəylik İslam dünyasında milli dövlət eyniləşdirilməsini köhnə ölkə-metropolla dəyişməyə imkan verir. Qərb tərəfindən sınımlı qloballaşma formasını dünyanın bu regionlarında gələcək mövcudluğa təhlükə kimi qəbul edirlər. Bunun qarşısını almaq üçün ənənəvi formaya – etnik və dini mənafe birləşməsinə qayıtmağa çağırışlar edilir. Bir tərəfdən lokal mədəniyyətlər arasında etnik fərqlər gərginləşir, digər tərəfdən, İslam ölkələri və Qərb arasında sivilizasiya qarşıdurması güclənir. Somali, İraq, İran, Sudan, Əfqanıstan bariz şəkildə bu iddianın doğruluğunu sübut edir. Aqressiv etnosiyasi və fundamental səfərbərlik aşağıdakılara əsaslanır:

- çoxluğun arasında yaşayan azlıqlara bərabər hüququn verilməsi;
- sərhədlərə yenidən baxılması məqsədilə qonşu etnoərazi quruluşlarının dəyişdirilməsi;
- imperialist mərkəzlər və əsas milli qruplar;
- digər sivilizasiyaya qarşı dirəniş (konsepsiyaya məxsus qonşu xalq və ölkələri);
- «qloballaşma şəri» kimi ABŞ və Qərbin bütövlükdə personifikasiyası.

III FƏSİL. Qloballaşma proseslərinin qeyri-bərabərliyi və çoxmənalılıq

Bu fəslə də aşağıdakı iki bölmədə təhlil etməklə şərh etməyi uyğun hesab edirik:

1.Qloballaşmanın perspektivləri

2.Qloballaşma və Azərbaycan

1.Vallersteyn və bəzi digər tədqiqatçıların fikrincə, yeni kapitalist dünya sistemi öz inkişafı ilə o nöqtəyə çatıb ki, bu həddə qlobal sistemdə kapitalizmin məhvi qaçılmazdır. Kapitalın sürətlə toplanması imkanlarını məhdudlaşdıran səbəblər aşağıdakılardır: ucuz işçi qüvvəsinin tükənməsi (kənd əhalisi); siyasi rejimlərin mərhələli demokratikləşməsinin nəticəsi kimi məhsulun dəyərində əməyin ödənilmə payının uzunmüddətli artması tendensiyası. Buna uyğun olaraq maddi əməyin nümayəndələrinin siyasi təsirinin artması. Bu tendensiya gəlir normasının həddi azalmasına aparır, o isə ekoloji və digər problemlərin gərginləşməsinə dərinləşdirir. Ona görə ki, qlobal dünyada kapitalist istehsalatının işlənmiş zəhərli qalıqlarını «pulsuz» atmaq üçün yer çox az qalıb. S.Hoffman qeyd edir:

«Kapitalizmin bugünkü mövcudluq forması, K.Marks və F.Engelsin öncədən gördüyü kimi, səmərəlilik və ədalətsizlik arasında fikir ayrılığı dilemmasının əsası kimi önə çıxır. Firmaların ixtisaslaşması və integrasiyası yekun kapitalın artmasına imkan yaradır, amma təmiz kapitalizmin məntiqi sosial ədalətini təmin etmir. Beləliklə, iqtisadi qloballaşma ölkələr arasında və ölkənin öz daxilində bərabərsizliyə səbəb olur, beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti isə dövlət və beynəlxalq siyasətin iştirakçılarının bu problemlə məşğul olması imkanlarını məhdudlaşdırır». Vallerstaynın baxışları ilə razılaşsaq belə, qloballaşmanın müasir mərhələsi kapitalist dünya sisteminin sonuncu «durğun»luq (letal) mərhələsi kimidir. Bununla belə, uzaq gələcəkdə dünya miqyasında radikal dəyişikliklərin qaçılmazlığını söyləmək olmaz. Hazırda qlobal rekonstruksiya planına razılıq yoxdur. Təsədüfi deyil ki, hələ 1990-cı illərin əvvəllərində R.Robertson qeyd edirdi ki, 1969-cu ildə dünya qlobal qeyrimüəyyənlik fazasına qədəm qoyub. Yaxın və uzaq perspektivdə dünyanın inkişafı barədə tədqiqat ədəbiyyatlarında təqdim olunan çoxsaylı ssenarilər buradan qaynaqlanır. Vallerstayn əsasən, dünya sistemi mövqeyindən yanaşmada kapitalist dünya sisteminin inkişafı ilə bağlı 3 əsas ssenari üzrə proqnoz verir:

- «neofeodalizm» - yerli iyerarxiya **avtarkik** regionların formalaşdırılması: elita üçün texnologiyanın kifayət qədər yüksək səviyyəsinin dəstəklənməsi;
- «demokratik diktatura» - dünya iki hissəyə bölünür: az və ya çox əhatəli bölünmə ilə 20% varlılar, qalanlarını sərt nəzarətdə saxlayır (Vallerstayn bu variantı az inandırıcı hesab edir: onun arqumenti belədir: demokratlar arasından diktatoru haradan tapaq?).
- «mərkəzsizləşdirilmiş və ədalətli dünya» - onun həyata keçirilməsi yığılmış zənginliyin bölünməsi üzrə mərkəzsizləşdirilmiş mexanizmlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır; bu variant tələbat və xərcin real məhdudlaşdırılmasını tələb edir (daha utopik variant kapitalist dünya sistemindən sosialist dünya sisteminə keçidin tələb edilməsidir).

Eyni zamanda, R.Robertsonun təqdimatına görə, qloballaşmanın potensial nəticələrini dünyanın inkişafı üzrə dörd mümkün ssenari formasında təqdim etmək olar:

- məşhur sosioloq M.Maklünün sözlərinə görə, hər sakinin yeni kütləvi informasiya kommunikasiyasının (KİK) köməyi ilə uzaq ölkələrdə baş verən və dünya əhəmiyyətli hadisələrin şahidi ola bildiyi və orada ümumbəşəri dəyər və ideyaların dəxli olan məsələlərdə ümumplanet konsensusunun mövcud olduğu «ümumdünya kəndi»nin formalaşmasını nəzərdə tutur.
- ikinci ssenari – mondialistdir – «dünya hökuməti»nin himayəsi altında milli dövlətlərin unifikasiyasını nəzərdə tutur.
- üçüncü ssenariyə əsasən, yaxın gələcəkdə intensiv iqtisadi, siyasi və mədəni mübadilə prosesinə qoşulan qarşılıqlı açıq olan milli suveren dövlətlərin mozaikasını özündə əks etdirəcək.
- dördüncü ssenariyə əsasən, dünya özünün təşkilatlarına və mədəni səliqəliliyinə unikal, bərabərhüquqlu qapalı məhdud cəmiyyətlər mozaikasına və ya vahid iyerarxik aparıcı cəmiyyətə çevirə bilər. Bu sonuncu ssenari daha çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir.

Müvafiq tədqiqatlar və proqnozlarda bir sıra müəlliflər qlobal qeyri-müəyyənlik mərhələsində eyni zamanda planetin müxtəlif bölgələrində həyata keçirilməsi mümkün olan qloballaşmanın baza ssenarisini önəçəkirlər.

Qloballaşma=Qərbləşmə = Qərb sivilizasiyasının geridə qalan ərazilərdə mədəni assimilyasiya aparması və homogenləşmiş mədəniyyətin qlobal sivilizasiyaya çevrilməsi: universalizm və liberalizmin dominantlaşması; çərçivəni ÜDB, DTT, BVF kimi qlobal iqtisadi-maliyyə institutları və qlobal bazar yaradır. Bu təşkilatlar milli dövlətlər və dövlətlərarası qurumlar-federasiyalar, konfederasiyalar və digər regional ittifaqların da düşdüyü kooperativ aktorlar arasında rəqabət münasibətlərini tənzimləməyə çağırılırlar.

Mövcüd qloballaşmanın neoliberal ssenarisi F.Fukuyamanın «tarixin sonu» konsepsiyasında liberal dəyərlərin ümumdünya zəfəri anlayışı kimi yer alır. Liberal və demokratik dəyərlərin qalib gəlməsi Qərbin baza və universal normaları, digər «qarşıdurmayan» mədəniyyətlərlə açıqlıq və dözümlülük əsasında qlobal sivilizasiyasının formalaşmasına aparır. Yaranmış «qüvvələrin üçbucağı» (Şimali Amerika – Avropa Birliyi – Cənub-Şərqi Asiya) qlobal bazarın baş tənzimləyicisi kimi çıxış etdiyi qlobal dünyada dinamik tarazlığı mütləq dəstəkləməlidir.

«Böyük səkkizlik» ÜTT, ÜDB, BVF kimi təşkilatları, BMT-nin qurumları ilə yanaşı qlobal idarəetmə orqanı rolunu oynayır. Sonrakı bu ssenarinin praktiki reallaşdırılması aparıcı kapitalist dövlətlərinin qeyri-formal olaraq qəbul etdiyi ÜDB və BVF tərəfindən həyata keçirilən doktrina formasını alır. Söhbət 1992-ci ildə qəbul edilən «Vaşinqton konsensusu» adlanan sənəddən gedir. «Vaşinqton konsensusu»nun prinsipləri belədir:

- ticarətin liberallaşması;
- maliyyə liberallaşması;
- özəlləşdirmə;
- qeyri-tənzimləmə;
- birbaşa xarici investisiyalar üçün əngəllərin dəf edilməsi;
- mülkiyyət hüququnun təmini;
- valyutadəyişmənin unifikasiyalasdırılmış və rəqabət kursu;
- dövlət xərclərinin azaldılması (maliyyə intizamı);
- dövlət xərclərinin ilk növbədə səhiyyə, qeyri strukturlarının funksiyasına yönəldilməsi;
- vergi islahatı, vergi bazarının genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş vergiqoymanın hədd dərəcələrinin azaldılması və vergiqoymanın minimum progressiv şkalasının təmin edilməsi;
- «sosial şəbəkənin təhlükəsizliyi».

Sonradan bu 11 elementə əmək və kapital arasında münasibətlərin nizamlanması ilə əlaqədar ÜDB və BVF tərəfindən daha biri əlavə edilib;

- Əmək bazarının möhkəmliyi muzzdlu işçilərin maraqlarının müdafiəsini təmin edən və sosial dövlətin əsaslarından biri olan normativ–hüquqi bazarın işlənməsi əsasında mərkəzsizləşdirilmiş əmək münasibətlərini nəzərdə tutur.

Buna uyğun olaraq Latın Amerikasını ölkələrində və dünyanın digər regionlarında müvafiq sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, milli inkişaf üçün maliyyə yardımı alan ölkələrin beynəlxalq iqtisadi institutların sərt nəzarətinə düşməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə, milli inkişafın subyektivi faktiki olaraq millətüstü (qlobal) orqanlar olurlar. Amma digər tərəfdən sual yaranır ki, bu orqanlar nədir və kimin

marağı ilə onlar fəaliyyət göstərirlər? 1980-1990-cı illərdə milli iqtisadiyyatın qeyri-tənzimlənməsində neoliberal prinsiplərin tətbiqi praktikası açıq göstərir ki, struktur tənzimlənməsi və «şok terapiyası» ciddi milli və beynəlxalq böhranı müdafiə edə bilməz. Qlobal iqtisadiyyatın fəaliyyət mexanizminə bu nöqtəyindən baxanda böhranları ağırlı, amma xeyirli «qanalma» kimi görmək olar. Ayrı-ayrı ölkələr və regional qruplar üçün qiymətlərin «sağlamlaşdırılması» həddindən artıq pis təsir edir. Buna görə də bütövlükdə bu ssenari «qızıl milyard» ölkələrinin əsas elitar qrupları üçün əlverişlidir və cəmiyyəti «beşdə birə» aparır. 1980-cı illərin ortalarında maliyyə-iqtisadi böhranlardan və Latin Amerikası və Asiyadan kütləvi etiraz dalğalarından sonra BVF-nin və digər qlobal təsisatların fraezologiyası radikal baxışa məruz qalır. Birinci planda idarəçilik, şəffaflıq, uzaqgörənlik və demokratiya anlayışları çıxış edir. Bu sırada prioritet hədəflər kimi ətraf mühitin mühafizəsi, davamlı inkişafa nail olunması, sosial bərabərsizlik səviyyəsinin azaldılması xatırladılmağa başlandı. ÜDB və BVF tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutlarına (QHT-lərə) münasibət dəyişdi və illik sessiyalara bu təsisatların nümayəndələri dəvət olunmağa, xüsusi birgə komissiyaların və forumların təşkil olunmasına başlamışdı. Bütün bunlar üç yeni şərtin qeyd olunduğu «postVaşinqton konsensusu»nun işlənməsinə gətirib çıxardı:

1) qloballaşma - korporasiyanın öhdəsinə buraxılmayacaq qədər vacib işdir: bu prosesə uzaqgörənliyin, şəffaflığın və bazar institutlarının planlı nizamlanması, formalaşması və sosial sığortaların inkişafını təmin etməyə imkan verən idarəetməni (**governance**) qoymaq lazımdır;

2) sosial sferadan dövlətin getməsi bazar tərəfindən daha çox əhəlinin etirazını ifadə edən və cəmiyyətdə sabitliyə təsir qabiliyyətinə malik olan vətəndaş cəmiyyət strukturları tərəfindən həyata keçirilməlidir;

3) yalnız güclü vətəndaş cəmiyyəti və buna istiqamətlənən QHT-lər demokratiyanı inkişaf etdirə və möhkəmləndirə bilər.

Beləliklə, «postVaşinqton konsensusu» özündə neoliberal platformadan imtinadan daha çox onun QHT «texniki komponenti» qismində qoşulduğu özünəməxsus böhran idarəçiliyinin köməyi ilə münaqişələrin həll edilməsini nəzərdə tutan modifikasiyanı əks etdirir. Hadisələrin inkişafının ehtimal olunan daha bir ssenarisi fraqmentasiya (C.Lozenan tərəfindən sürülən, integrasiya və fraqmentasiya proseslərinin ifadə edilməsi mənasına gələn terminlər) ola bilər. O «milli dövlət» blok və ittifaqların formalaşması və möhkəmlənməsini, zəngin ehtiyatlar uğrunda mübarizə aparan mürəkkəb iyerarxiya sistemini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, dünya xəritəsinin fraqmentasiyası, yəni yeni milli dövlətlərin yaranması prosesi davam edir. Lokal münaqişələr zamanı keçmiş qlobal bazarlar bu qruplaşmalar arasında bölünəcək. BMT isə bunun qarşısını almaq qabiliyyətində deyil

(çox guman ki, BMT-ni də Millətlər Liqasının taleyi gözləyir). Məşhur Britaniya tədqiqatçısı T.Bauman hesab edir ki: «integrasiya, qloballaşma və regionlaşma bütövləşdirici posesdir». Ancaq mədəni qütbləşmə qlobal bəşəri sivilizasiyanın çoxqütblü və ya ikiqütblü dünyada (Şərq-Qərb, xristian-müsəlman, kommunist-sosialist və kapitalist dünyasının qarşıdurması) özünə yer tapmasına çətin ki, imkan verir. Bu ssenari tam şəkildə və real vəziyyətə uyğun olaraq S.Hantinqtonun «sivilizasiyaların

toqquşması» adlı məşhur konsepsiyasında yer alıb. Konsepsiyaya əsasən, etnosların yaşamaq uğrunda mübarizəsi, ilk növbədə Qərbin – xristianların İslamla və buddist-konfutsistlərin digər sivilizasiya «ocaqları» ilə konfrontasiyası nəticəsində

dünyada qloballaşma tendensiyası öz yerini qlobal sivilizasiyanın parçalanmasına verəcəkdir. «Lokallaşma ssenarisi» sosial və mədəni dözümsüzlük forması kimi mədəni təcrid siyasəti və fundamentalist ideologiya əsasında etnik və mədəni qurumların konsolidasiyasını nəzərdə tutur. Bu, qlobal sivilizasiyanın formalaşmasını mümkünsüz edir. Belə ki, iqtisadiyyatda ənənəvi (**avtarkik**) üsullarla təsərrüfatın idarə edilməsi tendensiyasının bərpası, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi bayrağı altında təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə dominantlıq təşkil edəcək. Kollektiv eyniliyin (bərabərliyi) geniş spektrinin mövcudluğu traybalizm, fundamentalizm, millətçilik, faşizm, sosializm, kommunizm, kommuntarizm, feminizm, ekologiya bir-birindən fərqlənən radikalılıqla mədəni plüralizm şəraiti doğurur. Beləliklə, mədəniyyət sferasında özünün partikulyar dəyərlər sistemi ilə müxtəlif mədəni arealların özünüqoruma cəhdləri ilə şərtlənən meqatendensiya təcridi həyata keçirilir. Lakin Bauman belə hesab edir ki, «lokallıq» qlobal dünyada sosial deqradasiyanın göstəricisidir. Belə ki, ictimai məkanın «lokal» həyat çərçivəsindən kənara çıxması şəraitində «lokallıq» anlayışı özünün düşüncəyaratma potensialını itirir. Buna səbəb isə lokal səviyyədə nəzarət aparılmadığından proseslərin istiqamətləndirilən və izah edilən hərəkətlərdən asılı vəziyyətə düşməsidir. **Fraqmentləşmə** və lokallaşma ssenarisi ilə əlaqədar ön plana potensial dünya subregionunun formalaşdırılması imkanları çıxır. Bəzi optimist əhval-ruhiyyəli analitiklər güman edirlər ki, dünyanın yeni siyasi quruluşu bu şəkildə formalaşır. Onların fikrincə, subregionlar öz valyutası, iqtisadi tənzimləmə modeli, hüquq institutları, idarəetmə strukturu, təhlükəsizlik sistemi ilə qlobal integrasiyaya siyasi birliklər formasında irəliləyir. Buna görə də gələcəkdə dövlət deyil, **kvazidövlət** quruluşundan danışmaq olar. «Qlokalizasiya» ssenarisi (bu termini milli dövlətin üstünlük təşkil etdiyi əsrin sona çatdığına əmin olan Yaponiyanın «Sony» korporasiyasının rəhbəri Akio Morita irəli sürüb) lokal mədəniyyətlərin müasirləşməsi qlobal milli-mədəni sivilizasiyanın formalaşması istiqamətində nailiyyətlərin əldə ediləcəyi prosesləri nəzərdə tutur. Bu, «mədəni hibridləşmə», konstruktiv əməkdaşlıq və mədəniyyətin mədəni regionlar çərçivəsində tənzimlənməsi nəticəsində baş verir. Bu, özünütəşkilatlanma və mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların şəbəkə formasında qurulması şəraitində mümkündür. Öz növbəsində belə proseslər dünyanın sosial startifikasiyasının dəyişməsi və yeni mədəni regionların formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Qlobal sivilizasiyanın inkişafını qlobal vətəndaş cəmiyyətinin institutları tənzimləməlidir (müxtəlif beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları qismində). Vallerstayna görə, «qlokalizasiya» «mərkəzləşdirilmiş və ədalətli dünya» ssenarisinə uyğun gəlir. Lakin tənqidi əhvalruhiyyəli tədqiqatçılar hibridləşmə mədəniyyətinin zahiri xarakterini – «sosial piramidanın qloballaşmış zirvəsindəki mədəniyyətlər»də görür və «daha çox qloballaşmanın, daimi güclənən «lokallaşma» ilə ərazi elitaları və qalan əhali arasında əlaqənin pozulmasına gətirib çıxaracağından narahatdırlar. Beləliklə, müasirlik üçün xarakterik olan «Qlobal qeyrimüəyyənlik vəziyyətində bütün dörd meqatendensiya özünü bərabər səviyyədə göstərir və hələlik yuxarıda adıçəkilən ssenarilərin hər hansı birinin həyata keçirilməsi imkanlarını istisna etmir.

2. Keçən əsrin sonlarında Azərbaycan ictimai-siyasi leksikonuna “demokratiya”, “açıq cəmiyyət”, “insan hüquqları” və s. Kimi terminlərlə yanaşı daha bir termin – “qloballaşma” termini daxil oldu. Dünya iqtisadi və siyasi

ədəbiyyatlarında bu termin haqqında aydın və birmənalı təsəvvürün olmadığına və diskussiyaların daim davam etdiyinə baxmayaraq, Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusilə elektron KİV-lərdə bu termindən “gen-bol” istifadə olunur. Maraqlısı budur ki, “qloballaşma”nın əsl mahiyyətinin dünya siyasi və iqtisadi proseslərində “gizli” qalması, bəzi hallarda onun digər proseslərlə, məsələn “beynəlmiləçilik”, “inteqrasiya”, “regionlaşma” və sair anlayışlarla qarışdırılmasına şərait yaradır. Qəribədir ki, milli müstəqilliyi və ya milli özünəməxsusluğu, hətta milli eqoizmi dəstəkləyən siyasilər də “qloballaşma”ya “hə” deyir və Azərbaycanı bu proseslərə aktiv qoşulmağa çağırır. Artıq Azərbaycan cəmiyyətinin istənilən ictimai-siyasi hadisəsinə “qloballaşma”nın müəyyən təsirinin proyeksiyası kimi baxmaq olar. Odur ki, qloballaşma prosesi ilə bağlı geniş diskussiyaların aparılmasına və Azərbaycanın bu prosesdə yerinin müəyyən edilməsinə ciddi ehtiyac var.

Qloballaşma ilə mübarizə aparmaq, ya da ona öz dəyərlərini dikte etdirmək üçün qarşısıalınmaz məqamlarda başqa tərəfdən getmək, bəzən “saman altından su kimi” yeriylərək, bəzən isə sel kimi coşub çağlayaraq, amma heç vaxt məqsədi gözdən qaçırmadan axıb getmək lazımdır. Lakin bu müəyyən mənada qeyri-mümkün görünür. Bu zaman qədim Çin müdriklərinin bir kəlamı yada düşür: “Əgər güclü külək əsirsə, onun qarşısını almaq üçün hündür və möhkəm divarlar tikmək lazım deyil, sadəcə yel dəyirmanları tikib güclü küləkdən başqa məqsədlər üçün enerji almaq üçün istifadə etmək lazımdır”. Bəs qloballaşma qarşısında bizim müdafiə edə biləcəyimiz hədəf nə ola bilər? Hədəf həm yuxarıdan, həm də aşağıdan gələn təzyiqlərə qarşı milli dövlətçiliyimizi müasir və təsirli hala gətirərək, əhatə etdiyi sərhədlər işərisində bütün insanların xoşbəxtliyini və gözəl yaşayışını təmin etməkdir.

Niyə milli dövləti qorunmalıyıq? Çünki, bu milli dövlətçiliyin əhatə etdiyi siyasi sərhədlər içərisindəki bütün vətəndaşların rifahını və xoşbəxtliyini qoruya biləcək başqa heç bir siyasi güc və siyasi qurum mövcud deyil və ola bilməz. Qeyri-ənənəvi modernizasiya variantları axtararkən qarşımıza Cənub-Şərqi Asiyadan başqası çıxmır. XXI əsrin ikinci yarısında Şərqdən böyük çiçəklənmə gözləyən bəzi Qərb intellektualları bu mənada haqlıdırlar. Bu, ədəbiyyatda da, texniki tərəqqidə də, özünü göstərəcək. Post-sovet ölkələri isə eynilə yaponlar və koreyalılar kimi təkcə bugünkü cəmiyyətə lazım olan mədəniyyət yox, sabahkı cəmiyyət üçün lazım olacaq mədəniyyət yaratmalıdırlar. İslam mədəniyyətinin dini və mədəni çoxmədəniyyətlik sahəsindəki tarixi mövqeyinə qısaca nəzər salmaq yerinə düşərdi. Müsəlman cəmiyyətlər tarix boyunca başqa din və mədəniyyətlərə mənsub insanlarla bir arada yaşamaq sahəsində

Xeyli təcrübə əldə etmişlər. İslam dünya tarix səhnəsinə çıxanda Roma, Yunan, fars, Mesopotamiya, Afrika və Hind(daha sonra isə Çin və Uzaq Şərq) mədəniyyətləri başda olmaqla insanlığın mədəniyyət təcrübəsinin demək olar ki, hamısının fikri və coğrafi özəlliklərini əhatə edəcək səviyyəyə gəldi. İslam mədəniyyəti digər mədəniyyətləri düşmən, yox edilməli, ciddi problem yaranan qüvvə kimi yox, insani varlığı daha da zənginləşdirən bir dəyər kimi qəbul edir.

İslam dünyasında XVIII və XIX yüzilliklərdə ortaya çıxan Qərb əleyhinə hərəkatlar süni yaradılmışdı, lakin o dövrün dəhşətli zülmələrinə baxmayaraq, müsəlman millətlərində nasist və faşist hərəkatları kimi irqçi meyllər yaranmadı. Qloballaşma prosesində ümumbəşəri dəyərlər kimi qəbul olunan müstəqillik, insan

hüquq və azadlıqları, din və vicdan azadlığı, ədalət, bərabərlik kimi anlayışlar, insanlığın ortaq bir hədəfə doğru yönəlmə imkanlarının ciddi olduğunu göstərən dəyərlərdir. Bu nöqtədə müəyyən bir din və mədəniyyətə mənsub olmaq, yəni öz dəyərlərimizin fərqində olmaq qloballaşma ilə ziddiyyət törədən amillər kimi yox, əksinə onu tamamlayan dəyərlər hesab olunmalıdır. İslam mövqeyindən baxdığımız zaman ədalət, azadlıq, mal, can və din hüquqları dinin əsl ünsürlərindəndir və bu mənada İslam bu dəyərlərin məkan və mədəniyyətin bir hissəsi kimi yox, əksinə mütləq və ümumbəşəri dəyərlər olduğunu tam mənası ilə qəbul edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma qaçılmazdır. Onun gərəkliliyini gərəksiz olduğuna biz qərar vermək gücündə deyilik. Bizim əsas rolumuz insanların və bəşəriyyətin qloballaşmasını məqsədyönlü şəkildə yönləndirməkdir.

Qloballaşma həm obyektiv, həm də subyektivdir. Bu prosesdə biz elə iştirak etməliyik ki, o, insanlara tərəqqi gətirsin, dəhşət gətirməsin. Ona görə də bütün yer üzünü bu prosesdə iştirak etməlidir. O cümlədən Azərbaycan. Yaxşı olardı ki, Azərbaycan bu prosesdə müşahidəçi və ya obyekt deyil, iştirakçı və ya subyekt olsun. Lakin biz qloballaşmaya nə dərəcədə hazırıq? Bu prosesdə Fransanın, Almanyanın hazırlıq səviyyəsi ilə müqayisədə yenidən müstəqillik qazanmış və iqtisadiyyatı keçid dövründə olan Azərbaycanın hazırlıq səviyyəsini yüksək saymaq olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu proses elə bir seldir ki, bizi də öz axınına qatıb aparacaq. Bu təhlükə həqiqətən var. Mümkün qədər, bir etnos, xalq olaraq özünü toplamaq, bu proseslərdən fayda götürmək, mənfi təsirlərə az məruz qalmaq lazımdır.

Qloballaşmanın iradəmiz xaricində inkişaf edən bir proses olduğunu nəzərə alaraq buna ciddi hazırlaşmağımız tələb olunur. Azərbaycan qloballaşma prosesinə məhz təhsildən başlamalıdır. Azərbaycan da qloballaşma prosesinin aktorlarından biri kimi mövcud reallıqlara uyğunlaşa bilən kadrların formalaşdırılması üçün təhsil sahəsində islahatlara başlayıb. Bir sıra beynəlxalq təhsil layihələrində iştirakı bu sahədə müəyyən addımların atıldığını göstərir. Bununla belə, Azərbaycanın təhsil sisteminin qloballaşma prosesindən müsbət şəkildə yararlandığını söyləmək çətindir. Təhsil üçün hazır proqramlar Qərbdən olduğu kimi alınmaqdadır. İnfrastruktur olmadan alınmaqda olan bu proqramların bizdə nə qədər faydalı ola biləcəyi isə sual altındadır. Deməli, Azərbaycan tarixi inkişaf prosesinə və ictimai strukturuna uyğun gəlməyən, imkanları ilə tərs mütənəşib olan proqramlar tətbiq etməkdədir. Bu cür təhsil sistemi ancaq əxlaqı, mənəvi, mədəni dəyərlərinə və özünə yabancı insanlar yetişdirə bilər. Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf üçün potensial amil olan təhsilin informasiya cəmiyyəti üçün xarakterik olan dəyişikliklərə ehtiyacı var. Bunu uğurla həyata keçirmək üçün tədrisin daxilən dəyişdirilməsindən daha çox tədris metodlarına uyğun dəyişikliklər həyata keçirmək lazımdır. Çünki informasiya cəmiyyətində ənənəvi təhsil daha long reallaşır, az səmərəlidir və daha bəla başa gəlir. Bu səbəbdən də informasiya texnologiyaları və xüsusilə interaktiv multimedia təhsil prosesinə daxil edilməlidir. Buna uyğun da yeni tədris metodları işlənib hazırlanmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı dünya dövlətləri sistemində müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərə, o cümlədən mədəni düşüncələrə malik xalqlar arasında əlaqələrin harmonik uzlaşmasını və inkişafını tələb edir. Əgər bu gün dünyada mövcud münaqişələri ədalətli şəkildə həll edib bəşəriyyətə sabitlik və sülh gətirmək istəyi varsa, ilk növbədə başqa mədəniyyətlərə və düşüncələrə sahib xalqların özünəməxsusluğuna hörmətlə

yanaşmalı, etno-mədəniyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun bəşəri dəyərlərlə uzlaşmasına nail olmalıyıq.

Hər hansı bir dövlət iqtisadi və mədəni inkişafa nail olmaq istəyirsə, o, artıq bu baxımdan yüksəliş əldə etmiş dövlətlərin tarixi sınaqlarından uğurla çıxmış qanunları tətbiq etməlidir. Bu qanunlar bütün xalqlar və mədəniyyətlər üçün eyni olmasa da, oxşardır. İqtisadiyyatda inkişafın əldə olunması cəmiyyətdə mədəniyyətin bir forması kimi iqtisadi mədəniyyətin təşəkkülünə təkan vermiş olur.

Digər mədəniyyət formalarından fərqli olaraq iqtisadi mədəniyyət qanunlarının ümumiliyi nəticəsində məzmununa görə eyniliyi şərtləndirir. Bu baxımdan dünya dövlətləri sistemində vahid iqtisadi mədəniyyətin formalaşdırılması iqtisadi qanunların tətbiqi ilə mümkündürsə, bu, artıq iqtisadi mədəniyyət fonunda mənəvi mədəniyyətlərin uzlaşmasına və mübadiləsinə real imkanlar açmış olur.

İqtisadi inkişafa nail olmaq yolu ilə mədəni dəyərlərin uzlaşmasına və harmoniyasına nail olmaq vacib şərtidir. Faktlar onu göstərir ki, iqtisadi qloballaşma prosesi mədəni və yaxud siyasi qloballaşmadan daha sürətlə gedir. Real görünən odur ki, qloballaşma dünyanı vahid bir iqtisadi məkan kimi nəzərdə tutur, amma onun mahiyyəti yalnız iqtisadi bütövləşmə ilə məhdudlaşmır. Qloballaşma həm də hərbi-siyasi, sosial-mədəni, elmi-texniki bütövləşməni şərtləndirən tarixi bir amilə çevrilmişdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, qloballaşmanın növbəti mərhələsində siyasi qloballaşma ön plana çıxacaqdır. Həm iqtisadi, həm də siyasi qloballaşma isə mənəvi-mədəni dəyərlərin də ciddi təsirə məruz qalmasına səbəb olacaq.

Qloballaşma həm də genişlənən beynəlxalq ticarət, sərhədləri aşan maddi qaynaq transferləri, artan xarici investisiyalar, böyüyən transmilli şirkətlər və orta q təşəbbüslər mənasına gəlməkdədir. Qloballaşma prosesi həm də şirkətlərə hansı ölkəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq böyük bazar və investisiya imkanları verir. Bütün bunlar da qlobal bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin aid olduqları ölkəyə müsbət təsir göstərir. Bu mənada Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata qoşulması olduqca vacibdir.

Qloballaşmanın zamanın diqtəsi olması ilə bərabər, onun bir seçim olub-olmaması isə dövlətlərin və ya millətlərin bu proses içində hansı yeri tutmaq istəyi və gücündən çox asılıdır. Güclülərin yaratdığı müxtəlif yönlü(mədəni, iqtisadi, siyasi və s.) hərəkətlərin əsiri olmaq ya da dövlətlərin və millətlərin özlərinin uzun müddətli inkişaf(hərtərəfli) xəttini seçərək bunu həyata keçirmək kimi iki seçim var. Əslində qloballaşmanın yaratdığı imkan və fürsətlərdən millətin və dövlətin uzun müddətli inkişaf strategiyalarına uyğun olaraq istifadə etmək lazımdır. Burada da nümunə götürmək mümkündür. İnkişaf etmiş güclü dövlətlərin yaratdıqları siyasətlərdən çox onların inkişaf etmələrinə kömək edən siyasətin nədən ibarət olduğunu, ölkələrin inkişaf xətlərini, zamanı, məkanı, ölkənin vəziyyətini nəzərə alaraq təhlil etməkvə inkişaf prosesində həyata keçirmək daha məqsəduyğun olar. Ancaq bu o demək deyil ki, inkişaf etmiş ölkələri geridən təqib etmək lazımdır. Ölkənin hazırkı vəziyyətini və hər cür potensialını nəzərə alıb inkişaf etmiş ölkələrin günümüzdə həyata keçirdikləri bir çox elmi-iqtisadi-siyasi-demokratik və s. Siyasətləri onlarla eyni zaman bölümündə həyata keçirmək mümkündür. Burada yenə gerçəkləşən “kənd təsərrüfatı cəmiyyəti-sənaye cəmiyyəti-informasiya cəmiyyəti” inkişaf prosesini nəzərə almaq lazımdır. Qloballaşmanın gətirdiyi bəlkə də ən önəmli dəyəri: elmi informasiyanı asan və ucuz əldə etmək, ölkəyə və

cəmiyyətə faydalı olanlarını işləyib müxtəlif sahələrdə tətbiq etmək və nəhayət ən sonunda bu dəyərləri istehsal etmək, yaratmaq günümüzdə inkişafın əsl göstərici sayılmaqdadır.

Qloballaşma sadəcə xarici, obyektiv fenomen, təslim olunması ya da laqeyd qalınması mümkün olan bir durum deyil. Qloballaşma tərəf və ya müxalif olunması lazım olan bir məhfum olaraq başa düşülməməlidir. Qlobalist və antiqlobalistlər şəklində bir bölünmə çox da mənalı deyil. Praqmatizmi əsas alan bir siyasət izləmək, qloballaşma qarşısında ən rəşional düşüncə olacaqdır. Bu kontekstdə realist siyasət, Azərbaycanın milli mənafeələrini maksimum ödəyəcək bir xarici siyasət izləməyi lüzumlu edir.

Özümüzün strategiyamız, ideologiyamız olmalıdır. Məs.:, Azərbaycan onu əhatə edən dünyadan təcrid oluna və yalnız özü haqqında düşünə bilməz. O, onu həmişə əhatə edən dünyanın getdikcə genişlənən proseslərinin içində olacaq və bu qarşılıqlı münasibətlərin həm müsbət, həm mənfi xüsusiyyətlərini hiss edəcək. Amma təkamül yolu ilə öz milli mədəniyyətini, elmini, biliklərini, təhsilini inkişaf etdirməlidir. Ona görə də düşünürük ki, hər bir xalq, hər bir ölkə ümumdünya qloballaşmasında hamı ilə birgə olmalı, həm də gəzici olaraq qalmalıdır. Məs: Avropa Birliyi qloballaşmanın modellərindən biridir. 27 ölkə bir sistemə, Avropa Birliyinə daxil olub. Hamı ora can atır. Amma eyni zamanda etnik, mədəni, tarixi subyekt kimi hamı özü olaraq qalır.

Dünya mədəniyyətinin vahidliyinə nail olmaq, günümüzün reallıqları fonunda çətin görünsə də, sabahın tələbi və bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün başlıca təminat olacaqdır. Biz bu həqiqəti bu gün söyləməsək, sabah həmin həqiqət özü özünü söylətməyə vadar edəcək. Bu baxımdan mədəniyyətlərin qloballaşması və bu sahədə mövcud problemlərin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Qloballaşma liberal demokratik dəyərlərin qlobal dəyərlərə çevrilməsi, demokratik dəyərlərin dünyada yayılmasıdır. Məhz biz də buna çalışmalıyıq, bu sahədə dünyadan nəşə öyrənməliyik, yəni dünyanı Azərbaycana gətirməliyik. Etiraf etməliyik ki, biz bəzi köhnəlmiş dəyərlərlə, hamını bizə düşmən qəbul etməklə modern dünyaya heç nə verə bilmərik.

Qloballaşmanın dəyərlər sistemi dedikdə ilk öncə liberal iqtisadiyyat, liberal insan haqları, bilik, yeni texnologiyalar vurğulanır. Bu dəyərlər sistemi həm də hər bir ölkəyə yeni dünya nizamında öz yerini tapmaq üçün gərəkli olan yeni oyun qaydalarını diqtə edir. Bu oyun qaydalarını hər millət, hər ölkə özü tətbiq etməlidir. Azərbaycan bu prosesə hələ ki, tam gücü ilə start verməyib. Bunun bir səbəbi qloballaşmaya yönəlik səmimi istəyin olmamasıdırsa, digər tərəfdən də onun düzgün dərk edilməməsidir.

Qloballaşma Azərbaycan kimi kiçik ölkələr üçün böyük şanslar tanıyan unikal bir imkandır. Bu gün Azərbaycan dünyaya açılmaq, özünü və mədəniyyətini dünyaya tanıtmək baxımından böyük sancılar yaşamaqdadır. Digər tərəfdən özümüzün hələ də dünyaya açıq bir cəmiyyətə çevrilməməyimiz Azərbaycanı dünya elminin, düşüncəsinin inkişaf prosesindən kənarda saxlamış zaman baxımından ən az 50 il geriye atmışdır. Təbii ki, bunda 70 il qapalı Sovet cəmiyyətinin içində olmağın da təsiri var. İndi Azərbaycanı çətin yol gözləyir. Dünyanın yarım əsrə keçdiyi bir yolu daha qısa bir müddətdə, sıxlaşmış və dinamik şəkildə, haradasa 15-20 ilə keçməlidir.

Unudulmamalıdır ki, qloballaşmanın danılmaz faydaları bu prosesdən qorxmayan və bunu ən yaxşı idarə etməyi bacaran gəlkələr üçün məqbuldur.

Azərbaycanın qloballaşmanın xaricində qalmaması və bu prosesdə zərərinin minimum, faydasının isə maksimum olmasına diqqət yetirməsi vacibdir:

-Dövlət bütün qurum və institutları ilə qloballaşma prosesindən maksimum şəkildə faydalanmanı başlıca məqsəd halına gətirməlidir.

-Beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq və integrasiyaya gedilməlidir.

-Qloballaşma prosesi ilə bağlı məlumatlar orta dərəcə kitablarından Universitetə qədər hər mərhələdə obyektiv bir şəkildə verilməlidir.

-Bu prosesdən maksimum yararlanmaq üçün mövcud qanunvericilik qlobal standartlara uyğun hala gətirilməlidir.

-Dövlət artıq sərbəst bazara istədiyi qədər müdaxilə edə bilməyəcəyini bəri başdan bilməlidir.

-Lazımi tənzimləmələrdən sonra milli sərhədlər xarici kapitalla açılmalı və bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır.

Daxili problemlərin uğurla həlli Azərbaycanın qloballaşma proseslərinə qatılmasının şərtidir. Öz potensialını funksional etmək üçün Azərbaycan innovasiya inkişafına üstünlük verməlidir. Sosial yönümlü iqtisadiyyatın qurulması, mədəniyyətin simvol və kodlarında humanist prioritetlərin təsdiqlənməsi və institutionallaşdırılması Azərbaycanın daxili inkişaf problemlərinin həllində xalqın fəallığının təmin edilməsi şərtidir.

NƏTİCƏ

Qloballaşma – XX və XXI əsrin sərhəddində beynəlxalq münasibətlərin inkişafının ən mühüm xüsusiyyətidir. Bu prosesə qeyri- ixtiyari olaraq təkcə dövlətlər deyil, ayrı-ayrı beynəlxalq hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq maliyyə qurumları, transmilli korporasiyalar, ictimai birliklər qoşulur. Qloballaşma şəraitində milli maneələr tədricən aradan qalxmağa başladı. Bu isə müsbət nəticələri ilə birlikdə neqativ halların yaranmasına və bir sıra narazılıqlara səbəb oldu. Antiqlobalist hərəkatları bu narazılıqların əsas göstərici və son həddi oldu.

BVF,DB kimi beynəlxalq maliyyə qurumları və bu qurumları idarə edən dövlətlər “maliyyə yardımı, azad bazar iqtisadiyyatının qurulmasına dəstək, iqtisadiyyatın təşviqivə azad ticarətin yaradılmasına kömək” adı altında bəzi inkişaf etməkdə olan, zəif inkişaf etmiş və üçüncü dünya ölkələrinin daxili işlərinə qarışmaqda, bu ölkələrin təbii sərvətlərini talan etməkdə və hətta siyasi prosesləri idarə etməkdə davam edirlər. Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, hal-hazırda dünya ölkələri iki qrupa: qloballaşmanı yayan və “qloballaşmaya məruz qalan” ölkələrə bölünürlər. Qloballaşmanı yayan ölkələr onu istədiyi istiqamətdə yönəldə, öz mənfəətlərinə uyğun formalaşdırır və “qloballaşmaya məruz qalan” ölkələri bu prosesin obyektivliyinə inandırmağa çalışırlar. Sonuncular isə iqtisadi və digər sahələrdə inkişafını təmin etmək üçün bu prosesdən kənarda qala bilməzlər. Lakin hər bir dövlət anlamalıdır ki, qloballaşma birtərəfli proses deyil, yəni qloballaşmanı “qərbləşmə” ilə səhv salmaq lazım deyil. Əksinə, dünya ölkələri qarşılıqlı şəkildə bu prosesdə iştirak etməli, məhz ən yaxşı mexanizmlər (istər qərb,istər şərq, istərsə də digər ölkələrin) sərhədləri aşaraq dünyadakı hər bir dövlətin obyektiv inkişafına xidmət etməlidir.

Bəzi ölkələrin qloballaşmanın mənfi nəticələrinin qarşısını almaq üçün qapalı siyasət yeritməyə çalışırlar. Lakin bu, heç də problemdən çıxış yolu deyil. Qloballaşmanın mənfi nəticələrinin qarşısı yalnız dərin və düşünülmüş, milli maraqların prioritet olduğu iqtisadi, siyasi, mədəni və digər sahədə regional və beynəlxalq integrasiya ilə mümkündür.

Bu gün müasir dünyada antiqloballaşma qloballaşmanın özü qədər tanınmış və izlənilən tendensiyaadır. Maraqlı haldır ki, dünyadakı qloballaşma əleyhinə olan hərəkət və nümayişlər qloballaşmadan əziyyət çəkən ölkələrdə yox, məhz qloballaşmanın “yaradıcıları” – onu idarə edən və faydalanan qərb dövlətləri və ABŞ-da baş verir. Görünür, Qərb, qloballaşma prosesi kimi antiqloballaşma proseslərini də öz nəzarətində saxlayır. Bundan əlavə, bu cür layihələrin maliyyələşməsinə nəzər saldıqda onların nə dərəcədə səmimi və həqiqi məqsədə xidmət etmələri şübhə altına düşür. Etiraz aksiyaları zamanı kəskin toqquşmalar, insan tələfatı baş verir, şəxsi mülkiyyətə ziyan vurulur, lakin heç bir səmərəli nəticə əldə edilmir.

Qloballaşma zamanı ortaya çıxan problemlərin həllində bütün dövlət və xalqların səylərini birləşdirməyi tələb edir. Hər şeydən öncə, zəif inkişaf etmiş dövlətlər öz geriləmələrinin səbəblərini araşdırmalı və dayanıqlı, sabit inkişaf etməyə qadir iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün proqramlar hazırlamalıdırlar. Bu problemləri həll edə biləcək prinsiplər cəhətdən yeni beynəlxalq strukturların formalaşması zəruridir. Lakin yaranacaq yeni təşkilatlar məhz qloballaşmadan əziyyət çəkən dövlətlər tərəfindən yaradılmalı və idarə olunmalıdır. Əks halda bu ölkələrdə Qərb və ABŞ-ın hökmranlığı davam edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004
2. Şükürov A. Fəlsəfə və qloballaşma . Bakı, 2002
3. Cəlilov M. Qloballaşma prosesi və müasir cəmiyyətin inkişaf problemləri. Bakı, ADİU, 2004
4. Stiqliz J. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar(tərcümə). Bakı, 2004
5. Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006
6. Sivil inkişaf mərkəzi. Qloballaşmaya doğru. Bakı, 2006
7. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənlədirərkən: modernləşmə xətti. Bakı, 2008
8. Lebedeva M. Dünya siyasəti(A.Eyyubovun tərcüməsi). Bakı, ADİU, 2012
9. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, 2010

Rus dilində:

1. Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества. М.,2004
2. Бек У.Что такое глобализация? М., 2001

3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуаций в современном мире. СПб., 2001
4. Володин А. Широков К. Глобализация, истоки, тенденции, перспективы.// Политические исследования. 1999 - № 5
5. Давыдов Ю. Норма против силы. Проблема мирорегулирования. М., 2002
6. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски. М., 2002
7. Кауфман Ф. Глобализация и общество // Глобализация: Контуры XXI века. М., 2002
8. Многоликая глобализация/ Пер. с английского. М., 2004
9. Мартин Г. Шуман Х. Западная глобализация: Атака на процветание и демократизацию. М., 2001
10. Ланцов С. Ачкасов В. Мировая политика и международные отношения. М., 2006
11. Лебедева М. Мировая политика. М., 2003
12. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. М., 2002
13. Хоффман С. Столкновение глобализаций . Как сделать мир более пригодным для жизни. М., 2003
14. Соколов В. Контуры будущего мира: нации, регионы, транснациональные общности// мировая экономика и международные отношения. 2001 - № 3
15. Уткин А. Мировой порядок XXI века. М., 2001

İngilis dilində:

1. Bauman Z. In search of politics. Stanford, 1999
2. Friedman Th. Understanding Globalization. N.Y., 2000
3. Wallerstein İ. Capitalist civilization. N.Y., 1992
4. Hantington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order. N.Y., 1996
5. Paul S. Segerstrom. The anti-globalization movements. Stockholm., 2010
6. Engler M. Antiglobalization movements. N.Y., 2007
7. Held D. Globalization: Cosmopolitan tamed/Review international studies. – 2003

İnternet resursları:

1. <http://www.alternatives.ca>
2. <http://www.forumsocialmundial.org.br>
3. <http://www.daccsdds.un.org>
4. <http://www.europa.eu.int>
5. <http://www.mfa.gov.az>
6. <http://www.coe.int>
7. <http://www.un.org>
8. <http://www.polity.co.uk>
9. <http://www.carnegieendowment.org>
10. <http://www.arena.uio.no>
11. <http://www.cfr.org>

